

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В. Г. КОРОЛЕНКА
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА
ЦЕНТР УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ТА КРАЄЗНАВСТВА
імені АКАДЕМІКА П. Т. ТРОНЬКА
ВГО УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕЧНА АСОЦІАЦІЯ
ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

**РЕГІОНАЛЬНІ РОЗВІДКИ:
ІСТОРИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ**

Матеріали краєзнавчої толоки / круглого столу
до 100-річчя проведення у Харкові
Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції

Харків, 28 травня 2025 року

Харків 2025

УДК 908(477)(068)
Р32

Редакційна колегія:

Н. В. Петренко, голова, директорка Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка; голова Харківського обласного відділення ВГО Українська бібліотечна асоціація, заслужений працівник культури України;

Л. В. Глазунова, наукова редакторка, заступниця директора з наукової роботи Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, кандидат наук із соціальних комунікацій;

Ю. О. Уткіна, завідувачка відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка
Укладачі:

Г. М. Лях, завідувачка сектору відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка;

Н. І. Полянська, провідна бібліотекарка відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, заслужений працівник культури України

*Затверджено до публікації вченою радою
Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка
(протокол № 2 від 19.06.2025 р.)*

Р32 **Регіональні розвідки: історичні тенденції та сучасні виклики :**
матеріали краєзнав. толоки / круглого столу до 100-річчя проведення у Харкові Першої всеукр. краєзнав. конф., Харків, 28 трав. 2025 р. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка [та ін. ; уклад.: Г. М. Лях, Н. І. Полянська]. – Харків, 2025. – 150 с.

Матеріали краєзнавчої толоки / круглого столу репрезентують науковий доробок державників, науковців, викладачів, музеєзнавців, представників краєзнавчих центрів, бібліотечних та культурно-освітніх закладів з Харкова, Києва, Одеси, Херсона, Кам'янського, Хмельницького, Полтави, Кременчука, селищ Угроїди Сумської області та Буди Харківської області.

Видання зацікавить науковців та аматорів на терені краєзнавства, фахівців культурно-освітніх закладів, краєзнавчих центрів.

УДК 908(477)(068)

© Харківська державна наукова
бібліотека ім. В. Г. Короленка, 2025

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Атаманчук О. І. Меморіальний музей Ігнація Мархоцького в Миньківцях: культурно-історичний феномен на Поділлі.....	6
Безрукова Т. М. З досвіду роботи краєзнавчого осередку селища Буди під час воєнних дій	8
Вовк О. І. Бібліографічні посібники «Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)» як джерело з історії краєзнавчого руху на Харківщині.....	13
Герасюта Т. І. Колекціонування як спосіб збереження культурної спадщини та ідентичності регіону	17
Глибицька С. Б. Участь каразінців у російсько-українській війні	20
Демочко Г. Л., Робак І. Ю. Urban Health у контексті післявоєнного відновлення: досвід та перспективи.....	26
Дідусенко Г. А. Обереги культурно-історичної спадщини (огляд краєзнавчих видань відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського)	28
Забіянов Є. В. Кроссекторальні проєкти як напрямок краєзнавчої діяльності Музею української книги Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського	34
Козоріз Л. П. Цифровий архів документів про російсько-українську війну як джерельна база досліджень воєнних злочинів (досвід Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка)	38
Красіков М. М. Харківські краєзнавчі книги-календарі «Гостинної на Дворянській» 2006–2025 років: історія проєкту	44
Лісова І. В. Міжнародне право на захисті культурної спадщини під час збройних конфліктів	53
Мамон В. Є. Біографія харків'янина Бориса Коврайського як відображення історичних зламів початку ХХ століття	63
Павлова О. Г. Мистецька премія імені А. Ф. Луньова міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	68

Прокопенко Л. С. Фонди краєзнавчої тематики як об'єкт дослідження бібліотек України у 2016–2020 роках	73
Рибалка Н. Ю. Під прицілом ворога: з досвіду роботи бібліотек Краснопільщини.....	83
Сватула Т. Л. Документуємо злочини Росії проти культури України (досвід Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесья Гончара).....	86
Соколов В. Ю. Створення та опрацювання альбомів у науково-дослідній, культурно-просвітницькій та краєзнавчій роботі бібліотек України	94
Станичнов О. О. Краєзнавчі особливості художників-імпресіоністів Слобожанщини на прикладі творчості Сергія Васильківського	108
Сушко В. А. Краєзнавчий рух Харківщини як чинник формування української ідентичності	110
Федяй С. І. Архівування війни: внесок наукової бібліотеки ХНУМГ імені О. М. Бекетова у документування воєнних злочинів проти культурної спадщини.....	113
Цінська М. В. Краєзнавчі фонди в умовах російсько-української війни як об'єкт дослідження Національної історичної бібліотеки України	119
Черненко К. Г. Краєзнавство воєнної доби в науково-дослідній роботі відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Одеської ОУНБ імені М. С. Грушевського	123
Чінська Г. О. Цифровий контент «Харків та ХГУ "НУА" після 24.02.2022 р.».....	128
Шпорт Г. М. Аматорське зібрання етнопредметів – важливий засіб збереження культурної спадщини України	131
Шуйський І. В. Повернені з небуття. До 20-річчя публікації першої книги «Реабілітовані історією. Харківська область»	138
Янкул О. М. Вивчення пам'ятних книжок і календарів Харківської губернії (1862–1917 рр.): досвід і перспективи досліджень	141

ПЕРЕДМОВА

На вшанування 100-річного ювілею проведення у Харкові Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції 28 травня, у Всеукраїнський день краєзнавства, Харківською державною науковою бібліотекою (ХДНБ) ім. В. Г. Короленка було проведено краєзнавчу толоку у форматі круглого столу за темою «Регіональні розвідки: історичні тенденції та сучасні виклики».

Перша всеукраїнська краєзнавча конференція проходила 28–31 травня 1925 року в Харкові. Учасники заходу констатували стихійність роботи краєзнавчих організацій, відсутність в ній плану, відірваність від діяльності державних і господарчих установ. У ході її роботи було створено Український комітет краєзнавства, таким чином краєзнавчий рух отримав організаційне оформлення. Члени конференції ухвалили низку резолюцій, визначили сутність краєзнавства, принципи і методи краєзнавчої роботи. Згаданим починанням не судилося довга доля – у першій половині 1930-х років краєзнавчий рух зазнав репресій. Його організаційне відновлення відбулося тільки на початку 1990-х років.

28 травня 2025 року до толоки долучилися більше сотні фахівців культурно-освітніх закладів та краєзнавчих центрів Харківщини, Київщини, Дніпропетровщини, Закарпаття, Кіровоградщини, Львівщини, Одещини, Полтавщини, Сумщини, Тернопільщини, Херсонщини, Чернігівщини.

Доповіді учасників стосувалися як загальних питань регіонознавства та гуманітарного спротиву ворожій збройній навалі, так і окремих напрямів галузевого краєзнавства в умовах воєнного стану: історичного, етнографічного, медичного, музейного, бібліотечного, образотворчого.

Відеозапис краєзнавчої толоки розміщено на ютуб-каналі бібліотеки: <https://www.youtube.com/watch?v=2VnvPXWHYQc&t=44s>.

УДК 908(477.84)"18/19":069:929Мархоцький

МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІГНАЦІЯ МАРХОЦЬКОГО В МИНЬКІВЦЯХ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН НА ПОДІЛЛІ

Атаманчук Олександр Іванович,

викладач суспільних дисциплін

Хмельницького торговельно-економічного фахового коледжу

Державного торговельно-економічного університету

м. Хмельницький

***Анотація.** Розглянуто унікальний культурно-історичний феномен – меморіальний музей графа-реформатора Ігнація Сцибор-Мархоцького, заснований у селі Миньківці Хмельницької області. Проаналізовано історію створення музею, його експозиційну структуру, просвітницьку діяльність та значення для наукових міждисциплінарних досліджень. Особливу увагу приділено особі Ігнація Мархоцького як реформатора й новатора, а також концепції Миньковецької держави як прикладу альтернативної модернізації. Наголошено на важливості музею як чинника збереження історичної пам'яті та формування регіональної ідентичності.*

***Ключові слова:** Ігнацій Мархоцький, Миньковецька держава, музей, Поділля, історичне краєзнавство, міждисциплінарні дослідження, Володимир Захар'єв.*

Історична пам'ять і локальна ідентичність є вагомими елементами сучасного національного наративу. Вони набувають особливого значення у процесі реконструкції забутих або маргіналізованих феноменів, що формують культурно-історичну карту регіонів. Одним із таких феноменів є меморіальний музей Ігнація Мархоцького в селі Миньківці на Хмельниччині, заснований завдяки краєзнавчій ініціативі та науковій діяльності Володимира Захар'єва [4]. Музей став не лише збереженням історичної спадщини, а й осередком освітньо-наукової комунікації.

Ігнацій Сцибор-Мархоцький (1755–1827) – польський шляхтич, громадський діяч, реформатор, котрий на зламі XVIII–XIX століть створив у своїх маєтках на Поділлі автономне утворення – Миньковецьку державу [2]. Це унікальне формування включало альтернативну адміністративну систему, суди, конституцію, медичну службу, освіту, друкарню та економічні структури. Реформаторські ініціативи Мархоцького, зокрема скасування кріпацтва й надання селянам

громадянських прав, істотно випереджали тогочасні соціальні зміни в Російській імперії.

Музей відкрито у 2012 р. у найстарішій будівлі села – колишньому єврейському магазину початку ХХ ст., що зберіг свою автентичність. Його засновником став Володимир Анатолійович Захар'єв – відомий археолог, історик, дослідник Поділля, автор понад 300 публікацій. У 1930-х роках ця будівля використовувалася радянською владою як в'язниця, що підсилює її історичну цінність як пам'ятки.

Музейна експозиція складається з трьох тематичних залів: у першому висвітлено молоді роки Мархоцького до 1793 р.; другий присвячений його реформаторській діяльності під владою Російської імперії; у третьому демонструються зразки побуту і матеріальну культуру епохи. Серед експонатів – оригінальні документи, реконструкції гербів, меблі, старовинний ткацький верстат, предмети побуту. Музей є не лише зберігачем історичної спадщини, а й дієвим освітнім центром – тут проводяться лекції, екскурсії, конференції. При музеї діє Центр мархоцькознавства, який видає збірник «Наукові записки» та співпрацює з академічними установами.

Миньковецька держава була втіленням ранньомодерного просвітницького проєкту на Сході Європи. Її вивчення потребує міждисциплінарного підходу, що охоплює історію, етнографію, політологію, культурологію та соціологію. Реформи Мархоцького випередили час і мають виразне гуманістичне та соціально орієнтоване спрямування. Таким чином, феномен Миньковецької держави набуває ваги не лише в регіональному контексті, а й у ширшому, європейському, вимірі історії модерності.

Меморіальний музей Ігнація Мархоцького у Миньківцях – це не просто краєзнавчий об'єкт, а унікальне культурно-освітнє середовище, що інтегрує локальну ініціативу, наукову рефлексію та збереження національної пам'яті. Постать Мархоцького та концепція Миньковецької держави можуть стати важливою складовою національної історіографії та прикладом альтернативного шляху модернізації українського села [3].

Список бібліографічних посилань

1. Захар'єв В. Миньковецький феномен: історико-документальна реконструкція. Хмельницький, 2015.
2. Гусєва Н. Миньковецька держава: Утопія на Поділлі // День. 2008. № 127.

3. Отроків. Відродження Миньковецької держави // Ukrainer. 2019. 4 лют. URL: <https://www.ukrainer.net/mynkovetska-derzhava/>.

4. Мітрашко Ю. Сільський музей: 10 років на Хмельниччині діє меморіальний музей Мархоцького // Суспільне : Хмельницький. 2020. 28 черв. URL: <https://suspilne.media/khmelnytskyi/44110-silskij-muzej-10-rokiv-na-hmelniccini-die-memorialnij-muzej-marhockogo/>.

5. Захар'єв В. За централізацію на Поділлі бралися ще у XVIII столітті : розмова з керівником центру мархоцькознавства філії Центру дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН при Кам'янець-Поділ. нац. ун-ті ім. І. Огієнка // Голос України. 2016. 17 трав. URL: <https://www.golos.com.ua/article/268989>.

УДК 374:908(477.54-37Хар-22Буди)

З ДОСВІДУ РОБОТИ КРАЄЗНАВЧОГО ОСЕРЕДКУ СЕЛИЩА БУДИ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ

Безрукова Тетяна Миколаївна,
керівниця гуртка історичного краєзнавства
комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості»
Південної міської ради Харківського району Харківської області,
Почесний член Національної спілки краєзнавців України
с-ще Буди Харківської області

***Анотація.** Розглянуто досвід, форми і методи роботи краєзнавчого осередку селища Буди під час воєнних дій. Головний напрям діяльності осередку – військово-патріотична робота, що серед іншого передбачає збір матеріалів для Книги пам'яті та розробка маршруту «Місця пам'яті у селищі Буди».*

***Ключові слова:** освітянське краєзнавство, краєзнавчі конференції, військово-патріотична робота.*

Гурток історичного краєзнавства комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості» (КЗ «ЦДЮТ») Південної міської ради на базі будянських навчальних закладів почав свою діяльність у 1995 р. За ці роки більше двох тисяч будянських школярів долучилися до пошукової та дослідницької роботи з історії рідного краю – селища Буди Харківського району. Логотипом гуртка юні дослідники обрали крило лелеки, що є символом українського краєзнавства. Сьогодні наш осередок – це гуртки історичного краєзнавства КЗ «ЦДЮТ» Південної міської ради та КЗ «Станція юних туристів» (КЗ «СЮТ») Харківської обласної ради. Серед

пріоритетів – вивчення історії рідного селища Буди, розташованого за 25 км від Харкова.

Документально Буди вперше згадуються за 1680 р. митрополитом Філаретом у праці «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» [7, с. 105–106] як володіння харківського полковника Григорія Донця [1, с. 157]. У 1870 р. у селі відкрили станцію Буди Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці [2, с. 371–375]. У 1887 р. на місці винокурні поміщика Т. Котляра почала працювати «Ново-Харьковская фабрика М. С. Кузнецова в Будах» російського промисловця і мецената М. Кузнецова [4, с. 61; 5, с. 548]. На території селища з жовтня 1887 р. до літа 2006 р. працював найбільший виробник фаянсового посуду в Україні АТЗТ «Будянський фаянс».

Наш осередок працює за навчальною програмою з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку «Історичне краєзнавство», затвердженого МОН України. З початку повномасштабної війни краєзнавці не лише не припили занять, а навпаки стали активніше працювати.. Щодня на сторінці «Краєзнавчий гурток» у мережі «Фейсбук» я подаю розлогий матеріал за темами навчальної програми та нових ініціатив, викликаних часом. Мої нинішні гуртківці такі ж активні, як і ті, що вже стали дорослими. Ми не пропускаємо жодного заходу краєзнавчого напрямку для позашкільля області. Традиційно беремо участь у Всеукраїнській філософській історико-краєзнавчій конференції «Пізнай себе, свій рід, свій нарід», обласному етапі Всеукраїнської експедиції учнівської та студентської молоді «Моя Батьківщина – Україна», Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у ХХІ століття» та ін.

Окремо хочу зазначити, що ми вважаємо своїм обов'язком брати участь в інтелектуальних заходах, присвячених пам'яті загиблих героїв. Так, у лютому 2023 р. гуртківці взяли участь у конкурсі з велосипедного туризму, присвяченого О. Заколотньому, одному з найперших велотуристів станції юних туристів, скелелазу, альпіністу, воїну ЗСУ, який загинув 21 січня, захищаючи незалежність нашої Батьківщини. У 2023 р. ми брали участь у ХХVІІ міжнародній науковій конференції «Слобожанські читання», яка була присвячена пам'яті нашого друга, харківського історика, пам'яткознавця, захисника України, ветерана АТО Валерія Романовського, який пішов з життя після важкого поранення і тривалого перебування в комі в січні 2023-го [3, с. 6]. У травні гуртківці взяли участь в наукових читаннях «Актуальні проблеми досліджень

українського суспільства», присвячених пам'яті музеєзнавця Микити Білостоцького.

Великої популярності в сучасних умовах набули онлайн-вікторини, що організовують Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, КЗ «СЮТ» Харківської обласної ради. За підтримки Центру українських студій та краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету (ХНУ) ім. В.Н. Каразіна ми також проводимо краєзнавчі вікторини, найактивніші учасники яких отримують солодкі подарунки.

Як і вся держава, ми беремо участь в заходах, присвячених Дню Незалежності України, серед яких – обласна краєзнавча акція учнівської молоді «Незалежність України очима юних краєзнавців». Наші вихованці представили есе «Іван Сірко. Його життя – боротьба за незалежну Україну» та «Їх мета – Перемога» про воїнів полку «Азов» та ін. [6, с. 52] За ініціативи КЗ «ЦДЮТ» Південної міської ради у 2022 р. ми взяли участь у запису відеофільму «Зі святом тебе, рідно Україно!»; перед початком навчального року знімаємо аматорське відеозапрошення до занять в гуртку. Особливу популярність в гуртківців і користувачів фейсбуку мають невеликі відеосюжети про історію селища Буди. З початком війни ми змінили форми своєї роботи, зазвичай більшість занять проходить онлайн. Зараз не проводяться екскурсії до Харкова, походи до лісу з приготуванням гречаного супу і чудодійного чаю з терну. Ми ходимо тільки вулицями, де є будинки. У Будах майже 120 вулиць та провулків, так що мої вихованці точно знають про зміни в топонімії селища. Тим більше, що ця тема для нас не нова. Ще у 2014 р. ми уклали довідник по назвах селища, а відповідно до чинного законодавства про декомунізацію та деколонізацію до нього внесено відповідні зміни. Це питання також висвітлювалося в статтях, підготовлених на обласну краєзнавчу конференцію учнівської молоді «Топоніми рідного краю: актуальні зміни». Інколи гуртківці є активними учасниками масових акцій, наприклад, до Дня вишиванки, нагородження учасників інтелектуальних змагань, підведення підсумків роботи за рік. Та найбільше запам'яталася гуртківцям зустріч з колишнім гуртківцем, а нині офіцером полку «Азов» Володимиром Підгорним, що відбулася напередодні Дня Українського козацтва та Дня захисників та захисниць України у 2022 р. Його важкопораненого останнім гелікоптером у квітні 2022 р. евакуювали з оточеного ворогом заводу «Азовсталь». Під час спілкування з вихованцями

гуртка захисник відповів на численні запитання юних краєзнавців; ознайомився з книжково-ілюстративною виставкою «Козацька звитяга», взяв участь у фотосесії. Зараз майор В. Підгорний, попри інвалідність, знову захищає нашу державу в лавах полку «Азов».

Традиційною стала участь у Міжнародних краєзнавчих конференціях молодих учених, що відбуваються на історичному факультеті ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Надзвичайно складно і жертовно український народ бореться заради захисту великої, омріяної у віках мети, – незалежної, суверенної та соборної України. Вихованці краєзнавчого осередку працюють над розробленням маршруту «Місця пам'яті у селищі Буди». Багато хто скаже: «Не на часі, адже триває війна!». Утім і сховати бодай на якийсь час спільне горе українців від світу категорично не можна. Для нас важливо, щоб все було зроблено коректно. Перша локація нашого проєкту – Алея Пам'яті захисників, розташована в центральній частині селища, яка була відкрита 11 червня 2024 р. На ній розміщені 18 портретів військовослужбовців з селища Буди, які загинули під час російсько-української війни. На урочистостях зазначили, що такий вигляд вона матиме на час війни, після її планують вдосконалити і перенести до місцевого парку. Сьогодні на Алею Пам'яті налічуються вже 23 фотографії. Це 23 наші захисники, 23 долі, 23 нездійсненні мрії та плани. Треба зазначити, що це не повний перелік, адже продовжують приходити звістки про наших загиблих воїнів або про тих, хто перебуває в полоні чи є безвісті зниклим.

13 липня 2024 р. о 15.30 ворожі війська завдали удару ракетою «Іскандер» по селищу. Коли на місце події прибули екстрені служби, російські терористи о 16.10 вдарили вдруге по тій самій локації. Внаслідок повторного обстрілу загинули рятувальник та поліцейський, більше 20 чоловік отримали поранення.

Підполковник Артем Костиря з 2005 р. працював у ДСНС України, понад 70 разів брав участь у ліквідації наслідків російських обстрілів. Після деокупації Харківщини організував відновлення майже сотні пошкоджених пожежно-рятувальних підрозділів. Завдяки йому вдалося евакуювати понад 2400 людей. Удостоєний звання «Герой України» з нагородженням орденом «Золота Зірка» (16.09.2024 р., посмертно). Під час екскурсій по селищу, коли наш маршрут проходить через центр, ми обов'язково зупиняємося на Алеї і я розповідаю про загиблих воїнів. У 2024 р. ми зібрали матеріали про загиблих воїнів громади міста Південне

для створення «Книги пам'яті», розпочатої за ініціативи Департамент науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації.

Таким чином, незважаючи на складну ситуацію в країні, вихованці гуртків історичного краєзнавства продовжують активно працювати, вивчати історію і сучасність рідного краю. Тільки за цей навчальний рік юні краєзнавці отримали більше 70 відзнак міжнародних, всеукраїнських та обласних інтелектуальних заходів. Ми впевнені: війна закінчиться, ми маємо перемогти. Як би не було важко сьогодні, завтра на селище, громаду, Україну чекає мир і благополуччя. Усе буде Україна!

Список бібліографічних посилань

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Дельта, 1993. 256 с.
2. Безрукова Т. М. До питання про історію села Буди Харківської області // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. Київ : Рід. край, 1999. Вип. 7. С. 371–375.
3. Безрукова Т. М. Під крилом у лелеки. З досвіду роботи краєзнавчих гуртків КЗ «ЦДЮТ» Південної міської ради та КЗ «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради в період воєнних дій // XIV Луцьовські читання «Проблеми охорони та збереження музейних пам'яток в період воєнних дій та інших надзвичайних ситуацій: історія та сьогодення» : програма наук.-практ. семінару, 5 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 6.
4. Будянський фаянсовий завод «Серп і Молот» // Укр. радян. енциклопедія : [у 12 т.]. 2-ге вид. Київ, 1978. Т. 2. С. 61.
5. Мизгіна В. В. «Будянський фаянс» // Енциклопедія сучас. України. Київ, 2004. Т. 3. С. 548.
6. Невзоров А. Їх мета – Перемога // Незалежність України очима юних краєзнавців : матеріали обл. краєзнав. Акції учнів. молоді, присвяченої Дню Незалежності України. Харків, 2022. С. 52.
7. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : [в 5 отд.]. Москва ; Харьков, 1857. Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский. С. 105–106.

УДК 930.2:016:908(477.54)

**БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСІБНИКИ
«СТО КРАЄЗНАВЧИХ ЧИТАНЬ (ХРОНІКА ТА ЗМІСТ)»
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ХАРКІВЩИНІ**

Вовк Ольга Ігорівна,
заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства
ім. академіка П. Т. Тронька,
викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
м. Харків

***Анотація.** Проаналізовано цикл бібліографічних посібників «Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)» з точки зору їх джерельного потенціалу для вивчення історії розвитку краєзнавства на Харківщині. Посібники, підготовлені співробітниками відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка ХДНБ ім. В. Г. Короленка, різнобічно висвітлюють діяльність клубу «Краєзнавець» наприкінці ХХ – першій чверті ХХІ ст. У них відображено не тільки динаміку розвитку та коло питань, які розглядалися в клубі, а й соціальний та професійний склад його членів, репрезентованість їхніх краєзнавчих розвідок у наукових і науково-популярних публікаціях та пресі, що робить зазначені бібліографічні видання цінним джерелом з історії українського краєзнавчого руху.*

***Ключові слова:** краєзнавство, джерелознавство, Харків, бібліотека, громадський рух.*

Краєзнавство в Україні пройшло тривалий шлях свого історичного розвитку та організаційного оформлення. Черговим етапом збільшення суспільної уваги до нього стала остання чверть ХХ ст., коли активізувалася робота з виявлення, вивчення, пропаганди та паспортизації пам'яток історії і культури. Одним зі втілень цього суспільного процесу стало створення клубу «Краєзнавець» на базі відділу краєзнавчої роботи (тепер відділ «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка) ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Він діє від 1978 р. і є найстарішим з нині існуючих краєзнавчих клубів в Україні.

На основі архіву клубу співробітниками цього відділу підготовлено бібліографічні посібники «Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)». На цей час оприлюднено п'ять випусків [7–11]. Вони надають повну картину не тільки щодо розвитку та тем обговорень у клубі «Краєзнавець»,

але й стосовно соціального та професійного походження його членів, а також відображення їхніх краєзнавчих досліджень у наукових і науково-популярних виданнях та періодиці. Завдяки цьому згадана серія бібліографічних видань є надзвичайно цінним історичним джерелом.

Діяльність клубу «Краєзнавець» раніше уже висвітлювалася в публікаціях харківських дослідників. Так, Н. І. Полянська окреслила краєзнавчу роботу ХДНБ ім. В. Г. Короленка та відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка, розкрила історію та причини започаткування цієї діяльності в бібліотеці, її важливість для суспільства та науки, а також сучасні та перспективні підходи до цієї роботи [5]. У статтях М. О. Коржа [4] і В. О. Ярошик [12], підготовлених відповідно до 20-річчя і 30-річчя створення клубу, висвітлено основні віхи його історії, охарактеризовано основні напрями діяльності в цілому та найбільш активних його учасників. О. М. Дмитрієва розглянула історію функціонування клубу в контексті загального розвитку бібліотечної справи на Харківщині [3]. А. О. Алексеєнко зробила огляд діяльності клубу з точки зору взаємодії державного і громадського секторів [1]. І. Ю. Саратов звернув увагу на важливе значення архівів клубу для подальших краєзнавчих студій [6]. О. І. Вовк, спираючись на архіви клубу та матеріали бібліографічних посібників «Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)», провела кількісно-якісний аналіз доповідей та повідомлень учасників засідань про події Другої світової війни [2].

Водночас потрібно констатувати, що на сьогодні ще не створено спеціальної публікації, яка б висвітлювала джерельний потенціал посібників «Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)», їх значення для вивчення не тільки діяльності вказаного клубу, але і загалом краєзнавчого руху на Харківщині. Необхідність заповнення виявленої лакуни обумовлює наукову новизну пропонованого дослідження.

Посібники побудовано за хронологічним принципом. Структура їх у цілому уніфікована, але з кожним наступним випуском стає більш розгалуженою й деталізованою. Так, у першому номері (1988 р.) основну частину складає хроніка краєзнавчих читань, згрупована по роках. Усередині кожного року наведено інформацію про щомісячні краєзнавчі засідання із зазначенням їх порядкового номеру (нумерація наскрізна), дати проведення читань, теми, переліку тем доповідей та імен доповідачів; в окремих випадках також подано імена тих, хто виступив під час обговорення, а також посилання на публікації про засідання (за наявності таких). До хроніки додається потужний науково-довідковий апарат, який

включає іменний покажчик краєзнавців, що взяли участь в засіданнях клубу, а також осіб, яким ці засідання були присвячені; перелік публікацій про організацію краєзнавчих читань з окремим іменним покажчиком до бібліографії; стислий біографічний покажчик про основних учасників краєзнавчих читань [7].

Другий випуск (1997 р.) відкриває оглядова стаття «З історії клубу "Краєзнавець"», написана В. О. Ярошик – заслуженим працівником культури України, завідувачкою відділу «Україніка» бібліотеки. Після цього наведено хроніку краєзнавчих засідань та іменний покажчик до неї. Новацією цього випуску став розділ з короткими біографічними довідками про харківських краєзнавців, які протягом 1988–1995 рр. пішли з життя. Бібліографія діяльності клубу розподілена на декілька підрозділів: «Публікації про роботу клубу "Краєзнавець"», «Публікації про організацію краєзнавчих читань», «Публікації про художні виставки членів клубу "Краєзнавець" у ХДНБ імені В. Г. Короленка», «Публікації членів клубу "Краєзнавець"». Подано також іменний покажчик до бібліографії [8].

Третій випуск (2003 р.) відкривають передмова, а також стаття В. О. Ярошик «Клубу "Краєзнавець" – 25 років». Після цього традиційно наведено хроніку краєзнавчих читань з іменним покажчиком. В окремому розділі подано короткі біографічні довідки про членів клубу, що стали помітно більш деталізованими, порівняно з першим випуском. Структура бібліографії діяльності клубу стала також більш розгалуженою. До неї, крім уже існуючих рубрик, додалися нові: «Краєзнавчі конференції, що відбулися у Харківському регіоні (1997–2002 рр.)» і «Публікації про краєзнавців». Бібліографічний перелік доповнює іменний покажчик [9].

Четвертий випуск (2011 р.) відкриває передмова, після якої йде стаття О. М. Дмитрієвої (головного бібліотекаря відділу «Україніка») під назвою «Об'єднані любов'ю до Харківщини». Після цього наводяться усталені рубрики: хроніка краєзнавчих читань з іменним покажчиком, короткі біографічні довідки про краєзнавців, бібліографія (вона вперше включає іменні підрубрики, що охоплюють публікації найбільш активних членів клубу, а також публікації про харківських краєзнавців) з іменним покажчиком. Нова рубрика «Веб-сторінка клубу "Краєзнавець"» відобразила нові тенденції бібліотечної роботи в онлайн-просторі [10].

П'ятий випуск (2018 р.) розпочинається з передмови та вступної статті «Літопис клубу "Краєзнавець"» професора С. М. Куделка – директора Центру краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька ХНУ ім. В. Н. Каразіна, голови Харківської організації Національної спілки

краєзнавців України, голови клубу «Краєзнавець». Після цього традиційно наводяться хроніка краєзнавчих читань з іменним покажчиком, стислі біографічні довідки про краєзнавців, перелік публікацій про діяльність клубу та його членів з іменним покажчиком. У додатки винесена інформація про вебресурс «Краєзнавство», а також нагороди та відзнаки членів клубу, які в різні роки були удостоєні звань «Почесний краєзнавець України» і «Заслужений працівник культури України», здобули творчі премії Харківського міськвиконкому, були обрані почесними громадянами різних міст і громад Харківщини [11].

Таким чином, бібліографічні посібники «Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)» містять вичерпну інформацію не лише про динаміку і тематику зустрічей в межах клубу «Краєзнавець», а й про соціальний склад його учасників та репрезентацію їхніх краєзнавчих пошуків у науковій та науково-популярній літературі, періодичній пресі. Усе вищевказане робить цикл названих бібліографічних посібників надзвичайно цінним джерелом не лише з історії клубу, але і всього краєзнавчого руху на Харківщині в останній чверті XX – першій чверті XXI ст.

Список бібліографічних посилань

1. Алексєєнко А. О. Взаємодія державної та громадської форм краєзнавства: на прикладі діяльності клубу «Краєзнавець» при бібліотеці імені В. Г. Короленка // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2006. Вип. 23. С. 175–185.
2. Вовк О. І. Тематика Другої світової війни у популяризаційній діяльності клубу «Краєзнавець» при Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка // Історія науки і біографістика. 2025. № 1. С. 154–175. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2025-1/index.html> (дата звернення: 01.04.2025).
3. Дмитрієва О. М. Клуб «Краєзнавець» // Бібліотечна енциклопедія Харківщини : регіон. корпорат. проєкт / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2018. URL: <http://libenc.korolenko.kharkov.com/bibliotechna-enciklopediya/bibliotechna-kraeznavstvo/94.html> (дата звернення: 01.04.2025).
4. Корж М. Основні напрями роботи клубу «Краєзнавець» (до 20-річчя його діяльності) // Краєзнавство. 1999. № 1/4. С. 111–113.
5. Полянська Н. І. Діяльність Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка з популяризації краєзнавчої інформації // Наук. зап. / Рівнен. обл. краєзнав. музей. Рівне, 2013. Вип. 11. С. 146–149.
6. Саратов І. Ю. Архіви клубу «Краєзнавець» – джерело інформації для нового покоління дослідників // Скарбниці національної культури : тези доп. наук.-практ. конф. з музеєзнавства, присвяч. 40-річчю Пархом. іст.-худож. музею (жовт. 1995 р.). Харків, 1995. С. 37–38.

7. Сто краеведческих чтений : (хроника и содержание). Вып. 1 / Харьков. гос. науч. б-ка им. В. Г. Короленко ; сост.: Т. Г. Шерстюк, В. А. Ярошик. Харьков, 1988. 39 с.
8. Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст). Вип. 2 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад.: Т. Г. Шерстюк, В. О. Ярошик. Харків, 1997. 63 с.
9. Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст). Вип. 3 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад.: В. О. Ярошик, Т. Г. Шерстюк. Харків, 2003. 92 с.
10. Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст). Вип. 4 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад.: В. О. Ярошик, О. М. Дмитрієва. Харків, 2011. 128 с.
11. Сто краєзнавчих читань : (хроніка та зміст). Вип. 5 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. О. М. Дмитрієва. Харків : ХДНБ, 2018. 104 с.
12. Ярошик В. Краєзнавство – улюблена справа (до 30-річчя клубу «Краєзнавець») // Краєзнавство. 2008. № 1/4. С. 56–59.

УДК 027:379.824(477.63)

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ РЕГІОНУ

Герасюта Тетяна Іванівна,

заступниця директора

Кам'янської міської центральної бібліотеки ім. Т. Г. Шевченка,

голова краєзнавчого товариства

«Кам'янськ – Дніпродзержинськ – Кам'янське»

м. Кам'янське Дніпропетровської області

***Анотація.** Висвітлено питання використання приватних колекцій у виставковій діяльності Кам'янської міської бібліотеки та організації читачьких творчих клубів.*

***Ключові слова:** краєзнавство, колекціонування, культурна спадщина, культура пам'яті, соціокультурна діяльність бібліотеки.*

Бібліотеки, архіви та музеї мають схожі завдання, пов'язані з вивченням, збереженням, використанням та популяризацією матеріалів про місто. Саме функція збирання та зберігання спадщини, її актуалізація є базовою функцією бібліотеки як інституції культури.

У професійному музеї ніяка самодіяльність неможлива. Тут правлять бал музейні працівники, проєктувальники, дизайнери, художники. Наші колекції, зібрані бібліотекарями, істориками, краєзнавцями, читачами, волонтерами, можливо, й виглядають не досить професійно, проте дають

можливість кожному відчувати себе борцем проти історичного безпам'ятства і забуття.

Історія міста відкривається нам через історії людей, які в ньому живуть. Деякі люди викидають на смітники або здають в макулатуру листи, книги, фотографії, щоденники, не розуміючи цінності цих речей. Інші – скуповують все це, як, наприклад, Віктор Куленко. «Блошиний» ринок для нього служить місцем великої та унікальної роботи. Завдяки його колекціям світлин ми знаємо, як виглядало те чи інше місце, відновлюємо долі людей за допомогою архівів, що з невідомих причин опинилися на смітнику.

У Кам'янському живе багато людей, для яких колекціонування стало стилем життя, причому в позитивному сенсі. Наприклад, у Тетяни Минченко, яка збирає свою колекцію понад 20 років, справжнє лялькове царство. Особлива гордість Олексія Фомченко – колекція ретромотоциклів, у якій нараховується понад 250 експонатів. Пан Олексій вважає, що навряд чи хтось має більше.

Колекціонування формує нову культурну ідентичність, що базується на місцевій культурній спадщині. Користуються попитом у відвідувачів колекції Алли Беленко, Алли Гузовської, Катерини Молчанової, Олександра Слонєвського, Ольги Таланкіної, Марини Тихомирової.

Чому бібліотека займається саме колекціонуванням? Усе почалося 16 років тому з відкриттям краєзнавчого товариства, на думку учасників якого, колекціонування є особливою частиною краєзнавства, підсилює наші публічні заходи, візуалізує історію рідного міста. Головне – створення певного образу, адже відвідувачі реагують на візуальні образи, а не на факти. Образи, на відміну від фактів, – інформаційні, цілісні. Вони не потребують ні попередніх настанов, ні самостійної підготовки. Вони вражають безпосередньо і зачіпають почуття.

Так, завдяки колекціям наших читачів і краєзнавців ми відкрили та постійно поповнюємо нашу музейну кімнату, артгалерею, створюємо власні колекції, репрезентуємо їх не тільки краєзнавцям і мешканцям Кам'янського, а й гостям міста: знайомимо з новими експонатами музейної кімнати; демонструємо світлини «Кам'янське й кам'янчани» з архіву краєзнавця Олександра Слонєвського; пропонуємо медійну гру з історії міста «Правда чи брехня»; зачаровуємо виставкою робіт майстра декоративно-прикладного мистецтва Костянтина Діденка «Традиційна українська вишивка»; проводимо традиційні аукціони; популяризуємо

творчість фольклорного гурту «Калина», що існує на базі бібліотеки майже 10 років.

Згодом колекціонування захопило нас, потребувало іншого ресурсу, людей, і ми започаткували ще один напрям роботи – хоббі-клуб творчих людей «Колекціонер», якому вже виповнилося сім років. Це – справжня царина колекціонерів. Тут збираються поціновувачі старовини, берегині історії свого роду репрезентують сімейні реліквії, влаштовують майже справжній аукціон. Він є клубом за інтересами зі статусом аматорського. Очолюють клуб бібліотекарка читальної зали і затята колекціонерка Алла Гузовська, а допомагає їй не менш активна колекціонерка – бібліотекарка відділу абонементу Алла Беленко.

Існує безліч прикладів успішних бібліотечних проєктів, але клуби за інтересами, мабуть, є надуспішнішими й довготривалішими. Це визначається не якоюсь особливою тематикою чи надзавданням, а головним чином атмосферою, що панує в них. Тут можна презентувати свою колекцію або сімейну реліквію; ознайомитися з найбільш популярними видами колекціонування; отримати необхідну інформацію; запропонувати нову тему для обговорення; влаштувати справжній аукціон. На одному з них пощастило за мізерні кошти придбати вінтажну брошку, шовкову хустку, видання 1951 р. персько-таджицької поезії та антикварну ляльку.

Красзнавець Віктор Куленко часто репрезентує колекції світлин, які збирає вже багато років. Зробили коротке відео, що набрало майже 38 тисяч переглядів. Світлини потрапляють до Віктора в різний спосіб: хтось дарує, хтось викидає цілі сімейні архіви, а не лише світлини, а Віктор залюбки скуповує їх. Одного разу на «блошиному» ринку йому дістався унікальний фотоальбом Бориса Павловича Мельниченка, знаного кам'янчанина, фармацевта, викладача, учасника Другої світової війни, колекціонера, мецената, кактусиста. Віктор є власником фотоальбомів зі світлинами, зробленими в Щуровці, Аулах, Соцмісті, Пісках, парку культури та відпочинку тощо. Завдяки ним ми можемо уявити, як виглядало наше місто в різні роки, як містяни проводили вільний час, як одягалися, де відпочивали тощо. Це такий своєрідний культурологічний зріз минулих років.

Наші клуби чи не єдина для багатьох людей можливість спілкування наживо з однодумцями, де вони також можуть творчо реалізуватися, адже більше ніде. Ми підтримуємо один одного, підживлюємось енергетично, надихаємось та розвиваємось естетично.

УДК 378.4(477.54-25):929]:355.4(477-651.2:470-651.1)«2014/2025»

УЧАСТЬ КАРАЗІНЦІВ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

Глибицька Світлана Борисівна,
голова бібліографія Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
м. Харків

Анотація. Надано загальні відомості та попередні статистичні дані про участь представників ХНУ ім. В. Н. Каразіна в російсько-українській війні, починаючи з 2014-го і до початку 2025 р. Також публікується інформація про кількість загиблих каразінців, які брали участь у бойових діях або загинули від обстрілів. Наведено імена тих, кому присуджено звання «Герой України», чиї імена увічнені в назвах вулиць Харкова та на меморіальних дошках.

Ключові слова: студенти, випускники, вихованці, науковці, співробітники Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, «небесні» каразінці, антитерористична операція (АТО), російсько-українська війна, «Герой України», перейменування вулиць, меморіальні дошки.

Із самого початку російсько-української війни, в 2014 році, коли Росія анексувала Крим і почала агресивні дії на Донбасі, на захист Вітчизни встали й представники ХНУ ім. В. Н. Каразіна. На сьогодні відомо (інформація неостаточна), що в антитерористичній операції брали участь 16 каразінців, з яких 6 загинули. Серед них – Святослав Горбенко, вихованець історичного факультету, захисник Донецького аеропорту; Владислав Ковальов, випускник медичного факультету, бойовий медик; Мирослав Мисла, випускник історичного факультету; Едуард Ушаков, вихованець історичного факультету; Петро Федоряка, випускник механіко-математичного факультету; Микола Шлапак, випускник філологічного факультету, заслужений журналіст України, який робив репортажі із зони АТО і помер під час відрядження на Донбас.

Повернулися із зони проведення АТО випускники, студенти, науковці Каразінського університету, зокрема Олексій Крютченко, випускник історичного факультету, на той час – головний зберігач фондів Музею археології університету, згодом молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України; Олександр Мамалуй, випускник економічного факультету, нині – заступник Голови Верховного Суду України; Костянтин Немічев, голова політичної партії «Національний

корпус», боєць полку «Азов», згодом – випускник магістратури Інституту державного управління при ХНУ ім. В. Н. Каразіна; Сергій Утевський, кандидат, згодом – доктор біологічних наук, який захистив докторську дисертацію під час служби в АТО; Олександр Федосьєв, студент геолого-географічного факультету, який в бою втратив ногу, нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

Коли 24 лютого 2022 р. розпочалася повномасштабна російська агресія і окупанти намагалися захопити Харків, на захист України і рідного міста стала велика кількість каразінців. Наразі є дані про понад 100 осіб, які брали або продовжують брати участь у бойових діях. Йдеться лише про тих, чиї імена або позивні наразі відомі. Серед них – 70 випускників та вихованців, 16 студентів, 20 науковців та співробітників. Ці дані неостаточні. На превеликий жаль, уже загинуло 59 героїв, семеро пропали безвісті. Крім того, за час війни внаслідок обстрілів Харкова і Харківської області, а також інших регіонів України втратили життя ще 10 осіб: 5 науковців, 3 випускники університету (у тому числі молода мама), студент і мама-студентка з дитиною.

Відомості про всіх, хто загинув у 2022–2024 рр., вміщені в низці матеріалів Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) університету. Вони опубліковані в електронному архіві, входять до колекції «Каразінський університет і російсько-українська війна 2014–...» (<https://ekhnuir.karazin.ua/collections/6b113b6f-ce78-4623-b2d5-c493779c1a67>), а також в інших джерелах. Це насамперед список «Небесні каразінці: викладачі, співробітники, студенти, випускники, вихованці Каразінського університету, які загинули під час російсько-української війни». Список час від часу оновлюється. Останній охоплює період 2014–2024 рр. [13]. Також опубліковані блоки статей, об'єднані за роками загибелі героїв: «Небесні каразінці. Постаті. 2014–2021» [6], під аналогічною назвою за 2022 [7], 2023 [8], 2024 рр. [9]. Це також статті про окремих воїнів, вміщені в електронному архіві університету, а також на міжнародному сайті «Brave Act000ion Ukraine» та в інших джерелах. Про загиблих героїв також йшлося в двох доповідях, представлених на конференціях у ХДНБ ім. В. Г. Короленка та Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) [4; 5].

Матеріали про всіх відомих на сьогоднішній день каразінців – учасників війни, які продовжують боронити Вітчизну, містяться в фундаментальному покажчику, що незабаром вийде друком «Історія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна:

систематичний бібліографічний показчик за 2004–2024 рр.». У ньому в розділі «Каразінський університет під час антитерористичної операції (АТО; 13.04.2014–29.04.2018), операції об'єднаних сил (ООС; 30.04.2018–23.02.2022), російсько-української війни (24.02.2022–...)» зібрані матеріали про учасників війни, починаючи з 2014 р. Туди увійшли інтерв'ю з тими, хто наразі захищає країну, відомості про воїнів, нагороджених орденами та медалями, інформація про поранення і про збір коштів на допомогу бійцям. Загиблим присвячені підрозділи за відповідні періоди війни під назвою «Небесні каразінці».

На захист України від російських загарбників встали представники майже всіх факультетів і навчально-наукових інститутів Каразінського університету. Більшість з них нагороджені орденами та медалями під час служби або посмертно. Четверо каразінців отримали звання «Герой України». Перший з них – захисник Донецького аеропорту Святослав Горбенко, який загинув у жовтні 2016 року. Другий – бойовий медик, один із засновників 205-го навчального центру тактичної медицини, співробітник медичного факультету університету Євген Храпко, автомобіль якого підірвався на міні під час евакуації поранених з «нуля» у червні 2022 року. Третій і четвертий Герої України, на щастя, живі. Один з них – випускник Інституту державного управління при ХНУ ім. В. Н. Каразіна, командир 58-ї окремої мотопіхотної бригади оперативного командування «Північ» Сухопутних військ ЗСУ, полковник Дмитро Кащенко, який зі своєю бригадою успішно виконував бойові завдання на Чернігівщині та Київщині. Йому присвоєне це високе звання за вміле керівництво бригадою та виявлені при цьому мужність та героїзм. Звання Героя України також удостоєний випускник факультету геології, географії, рекреації і туризму, до війни – успішний підприємець, а під час війни – начальник розвідки 3-го штурмового батальйону 92-ї ОШБр Олександр Настенко, підрозділ якого знищив на той час понад дві тисячі окупантів.

Можна сказати, що кожен, хто став на захист Батьківщини, є героєм: і ті, хто загинули, і ті, хто продовжують воювати за свободу та незалежність рідної країни.

Серед науковців, які загинули або померли внаслідок участі у бойових діях, аспірант Інституту державного управління університету Вадим Бірюков; аспірант-заочник 2-го курсу Інституту державного управління, заступник командира батальйону полку «Азов» Богдан Гипик; старший викладач факультету комп'ютерних наук Євген Діденко; доцент

медичного факультету, капітан медичної служби ЗСУ Єгор Желнін; випускник історичного факультету, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України Олексій Крютченко; молодший науковий співробітник науково-дослідницької частини університету Олександр Невгасимов; випускник фізико-технічного факультету, молодший науковий співробітник Харківського фізико-технічного інституту Артур Омаров; доцент Навчально-наукового інституту екології Каразінського університету Арсеній Рябенський.

Загинули на фронтах або померли в госпіталях студенти Артур Батій (Інститут державного управління); Андрій Бондаренко (біологічний факультет); Володимир Іващенко (факультет комп'ютерних наук); Іван Лучко (історичний факультет); Андрій Удовенко (Інститут екології); Єгор Шумаєв та Олег Янковський (факультет геології, географії, рекреації і туризму).

Імена деяких загиблих героїв увічнені в назвах вулиць Харкова. На карті міста з'явилися вулиці Мирослава Мисли, Євгена Храпка, Олександра Чабана, Дмитра Шаповала [10], братів Гипиків (Богдан та Ярослав Гипики, воїни полку «Азов», загинули в боях за Маріуполь навесні 2022 р. [2].

На честь каразінців, які загинули у війні, встановлені меморіальні дошки. У січні 2017 року на другому поверсі Головного корпусу університету було встановлено гранітну меморіальну дошку, на якій викарбовано імена героїв – учасників АТО Святослава Горбенка, Владислава Ковальова, Мирослава Мисли та Едуарда Ушакова [1]. Після початку великої війни поряд з цією дошкою встановлюються тимчасові дошки в пам'ять про загиблих. Нині їх чотири. На одній наведено коротку інформацію про науковців і співробітників та їхні світлини, на іншій – про студентів, ще на двох – про випускників та вихованців. Після закінчення війни ці дошки будуть замінені на постійні.

Окремим загиблим каразінцям встановлені меморіальні дошки на фасадах навчальних закладів, де вони навчалися або працювали. На будівлі Харківського ліцею № 152 встановлено дошку на честь випускника ліцею Юрія Красовського [14] (закінчив історичний факультет університету); на будівлі Харківського ліцею № 131 – меморіальну дошку випускнику Микиті Ситнику [14] (закінчив факультет іноземних мов); на фасаді Малинівського ліцею № 1 (с-ще Малинівка Чугуївського р-ну) встановлено меморіальну дошку вчителю ліцею, випускнику фізичного факультету Роману Кримсалюку [3]; на фасаді Гоголівської школи

(с-ще Гоголеве Миргородського р-ну Полтавської обл.) встановлено меморіальну дошку випускнику школи Олександру Ліпіліну (закінчив соціологічний факультет) [11]; на будівлі ліцею № 51 – його випускнику, доценту медичного факультету Євгену Желніну [12]. На честь загиблих каразінців у квітні 2024 р. у ботанічному саду університету була висаджена алея сакур [15].

Центральна наукова бібліотека готує книгу про «небесних» каразінців, яка, маємо надію, вийде після закінчення війни. Хочеться вірити та сподіватися, що число «небесних» каразінців не буде зростати, і наші воїни, які зараз відстоюють незалежність України, повернуться живими і неушкодженими.

Імена всіх захисників Української держави треба зберегти в пам'яті університету, міста та України.

Список бібліографічних посилань

1. В університеті ім. [В. Н.] Каразіна відкрили меморіальну дошку студентам, які загинули в зоні АТО // Харківська обласна військова адміністрація. 2017. 27 січ. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/84586?sv> (дата звернення: 20.03.2025).

2. Вулиці Героїв. Іменами 36-ти загиблих захисників України назвали топоніми у Харкові : [у т. ч. колишня Оренбурзька вулиця перейменована на вулицю братів Гипиків] // Kharkiv Today. 2024. 2 трав. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/vulytsi-heroyiv-imenamy-36-ty-zahyblykh-zakhysnykiv-ukrayiny-nazvaly-toponimy-u-kharkovi> (дата звернення: 20.03.2025).

3. Гаєвська А. На Харківщині увічнили пам'ять вчителя фізики, який загинув у боях з окупантами : [на фасаді Малинівського ліцею № 1 встановили меморіальну дошку вчителю Р. Ю. Кримсалюку] // Думка. 2023. 27 серп. URL: <https://dumka.media/ukr/war/1693129198-na-harkivshchini-uvichnili-pam-yat-vchitelya-fiziki-yakiy-zagynuv-u-boyah-z-okupantami> (дата звернення: 20.03.2025).

4. Глибицька С. Б. Дослідження теми «Небесні каразінці» в Центральній науковій бібліотеці Каразінського університету // Фахова діяльність та наукові дослідження в умовах російської військової агресії : матеріали Сьомих бібліогр. студій (Харків, 23 трав. 2024 р.). Харків, 2024. С. 43–47. URL: <https://archive.org/details/sjomi-bibliografichni-studii-fahova-dijalnist-ta-naukovi-doslidzhennja-kh-dnbk-2024/page/42/mode/2upv> (дата звернення: 20.03.2025).

5. Глибицька С. Б. Зберігаємо пам'ять: публікації на міжнародному сайті «Brave Action Ukraine» про студентів, співробітників, випускників Каразінського університету, які загинули під час російсько-української війни // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовт. 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. Київ, 2024. Т. 1. С. 552–556. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0004933%2Epdf (дата звернення: 20.03.2025).

6. Глибицька С. Б. Небесні каразінці : Постаті, 2014–2021 / Центр. наук. б-ка Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2024. 18 с. : 7 фот. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/18184> (дата звернення: 20.03.2025).
7. Глибицька С. Б. Небесні каразінці : Постаті, 2022 / Центр. наук. б-ка Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2024. 65 с. : 32 фот. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/18185> (дата звернення: 20.03.2025).
8. Глибицька С. Б. Небесні каразінці : Постаті, 2023 / Центр. наук. б-ка Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2024. 45 с. : 19 фот. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/3958d7ae-9e86-4439-bcfc-c8157289a849> (дата звернення: 20.03.2025).
9. Глибицька С. Б. Небесні каразінці : Постаті, 2024 / Центр. наук. б-ка Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2025. 22 с. : 9 фот. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/20791> (дата звернення: 20.03.2025).
10. День пам'яті загиблих захисників України // Каразінський університет : Новини. 2024. 29 серп. URL: <https://karazin.ua/news/den-pamiaty-zahyblykh-zakhysnykiv-ukrainy/> (дата звернення: 20.03.2025).
11. Зозуля К. На Полтавщині відкрили меморіальну дошку загиблому воїну Олександру Ліпільну : [на фасаді Гоголівської школи, де навчався Олександр] // Суспільне : Новини. 2023. 23 трав. URL: <https://suspilne.media/484519-na-poltavsini-vidkrili-memorialnu-dosku-zagiblomu-voynu-oleksandru-lipilinu/> (дата звернення: 20.03.2025).
12. Імена тринадцяти захисників України з'являться на харківських школах : [у т. ч. встановлена меморіал. дошка випускнику серед. шк. № 51 Єгору Желніну] // Kharkiv Today. 2023. 15 листоп. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/imena-trynadtsyaty-zakhysnykiv-ukrayiny-zyavlyatsya-na-kharkivskykh-shkolakh> (дата звернення: 20.03.2025).
13. Небесні каразінці : викладачі, співробітники, студенти, випускники, вихованці Каразінського університету, які загинули під час російсько-української війни (2014–2024 рр.) / уклад. С. Б. Глибицька ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2024. 10 с. : 72 фот. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/20180> (дата звернення: 20.03.2025).
14. Солодовнік М. У Харкові встановлять 25 меморіальних дощок: більшість – у пам'ять загиблих на війні // Суспільне : Харків. Новини. 2023. 30 серп. URL: <https://suspilne.media/492655-u-harkovi-vstanovlat-25-memorialnih-dosok-bilsist-u-pamat-zagiblih-na-vijni/> (дата звернення: 20.03.2025).
15. У Харкові [у ботанічному саду Каразінського університету] висадили алею сакур на честь загиблих каразінців // Kharkiv Today. 2024. 21 квіт. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-vysadyly-aleyu-sakur-na-chest-zahyblykh-karazintsiv> (дата звернення: 20.03.2025).

УДК 908:61:614.78:355.48(477)

URBAN HEALTH У КОНТЕКСТІ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Демочко Ганна Леонідівна,
директорка Центру медичного краєзнавства
ім. проф. В. Д. Отамановського
Харківського національного медичного університету;
Робак Ігор Юрійович,
професор катедри українознавства, культурології та історії науки
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»,
науковий консультант Центру медичного краєзнавства
ім. проф. В. Д. Отамановського
м. Харків

***Анотація.** Розглянуто сучасні можливості студіювання концепції Urban Health через призму медичного краєзнавства для застосування їх у післявоєнному відновленні країни. Подано приклад міждисциплінарних досліджень та змальовано перші кроки наукової співпраці для їх подальшого як теоретичного вивчення, так і практичного впровадження.*

***Ключові слова:** медичне краєзнавство, післявоєнне відновлення, Urban Health.*

Післявоєнне відновлення країни вимагатиме застосування сучасного досвіду та передових технологій. Проте, як відомо, не можна оминати й історичний досвід втілення відновлювальних технологій у країнах, що пережили подібні потрясіння, які нині переживає Україна. Руйнація міст, інфраструктури, культурних пам'яток, природничих осередків – усе це має відновитися якомога швидше для повернення комфортного життя в понівечені міста нашої країни.

Вивчення історичного досвіду створення здорового міського середовища вже проводилося відомими дослідниками та авторами концепції Urban Health, зокрема Девідом Влаховим та командою його однодумців у різних країнах [1]. Ідея створення комфортного міста стала настільки «вірусною», що долучила до бачення міста нового типу вчених з усіх континентів через генерацію ними нових думок та обмін досвідом. В Україні концепції створення комфортних міст також лунали, проте через вторгнення московитів у 2014 р. багато проєктів влада

поставила на павзу. Нові виклики для країни пересунули державні вектори та розставили інші акценти.

З одного боку, реалії не дозволяють втілити багато проєктів саме зараз, з іншого – ніщо не ускладнює роботу з накопичення даних для створення та втілення концепцій здорового міста після перемоги. До аналізу історичного досвіду долучилися й автори тез, які вже студіювали підходи до Urban Health в азійських країнах [2]. Потенціал цієї теми надто широкий, а поле діяльності плідне. Центр медичного краєзнавства ім. проф. В. Д. Отамановського виявив зацікавлення займатися цією тематикою, яка оформлена у вигляді зареєстрованої теми науково-дослідної роботи катедри «Історико-медичне краєзнавство Харкова у світлі сучасної концепції розвитку міст Urban Health» із номером державної реєстрації 0123U100575.

Хочеться зазначити, що потужний імпульс вивчення локальне міське середовище отримало століття тому, коли в Харкові 28–31 травня 1925 р. пройшла Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція. Одним з її ініціаторів, організаторів і активних учасників виступив Валентин Отамановський [3]. Саме перед ним тодішній Президент ВУАН Данило Заболотний поставив завдання узагальнити вінницький досвід з метою створення краєзнавчих осередків у різних регіонах України і розробити відповідний план [4, с. 50–53]. Ним стала надіслана Валентином Дмитровичем до Президії ВУАН доповідна записка, що лягла в основу його майбутньої засадничої статті [5].

Сьогодні, наслідуючи приклад В. Отамановського, Центр медичного краєзнавства його імені не тільки вивчає історичний досвід втілення концепції Urban Health, але й популяризує цей аспект, залучаючи інші організації. Зокрема, Центр працює в тісному контакті з Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ»), з яким 2024 р. укладено договір про співпрацю. Дослідницький тандем директорки центру та наукового консультанта, представника НТУ «ХПІ», дав свої результати. Тісною й плідною стала робота над освітньо-науковою програмою аспірантів, які відтепер працюють над краєзнавчими дисертаціями та можуть студіювати питання медичного краєзнавства також. А з огляду на те, що концепція Urban Health чи не в першу чергу залучає до співпраці та втілення ідей науково-технічну еліту, обрії майбутньої співпраці можуть розширитися. Це дасть змогу якнайшвидше відновити Харків та інші міста після війни, роблячи місто

комфортним та орієнтованим на створення здорового середовища, безпечного для містян.

Список бібліографічних посилань

1. Vlahov D, Galea S. Urbanization, urbanicity, and health // Journal of Urban Health. 2002. № 79. P. 1–12; Vlahov D, Galea S. Urban health: evidence, challenges, and directions // Annu. Rev. Public Health. 2005. № 26. P. 341–365; Urban as a determinant of health / D. Vlahov, N. Freudenberg, F. Proietti, D. Ompad, A. Quinn, V. Nandi, S. Galea // Journal of Urban Health. 2007. № 84. P. 16–26.
2. Робак І. Ю., Демочко Г. Л. Втілення концепції Urban Health в азійських країнах від минулого до сьогодення: досвід для України // Східноєвроп. журн. внутріш. та сімейн. медицини. 2023. № 26. С. 19–28.
3. Державний архів Вінницької області. Ф. Р. 552. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 86.
4. Робак І. Ю., Савчук З. С. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки. Харків : Колегіум, 2013. 184 с.
5. Отамановський В. Д. Про потребу утворення кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УРСР міжокружного (краєвого) значення // Вісті Всеукр. акад. наук. 1929. № 7/8. С. 31–35.

УДК 027.54.021(477.53-21)ПОУНБ:[025.12:908]:008

ОБЕРЕГИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ (огляд краєзнавчих видань відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського)

Дідусенко Ганна Анатоліївна,
головна бібліотекарка відділу краєзнавства
Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки
ім. І. П. Котляревського
м. Полтава

Анотація. Висвітлено важливість ролі регіональних краєзнавчих видань у збереженні культурно-історичної спадщини України на прикладі бібліографічних показників відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського.

Ключові слова: культурно-історична спадщина, бібліографічні показники, краєзнавчі бібліографічні видання, біобібліографічний показник, Полтавська ОУНБ імені І. П. Котляревського.

Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених окремим етносом протягом його багатовікового буття, складає культурно-історичну спадщину. Історико-культурне наступництво України, на території якої протягом століть відбувалися складні геополітичні процеси та глибока взаємодія різних культур, є надзвичайно різноманітним та багатогранним. Воно стало фундаментом національної ідентичності, джерелом мудрості та натхнення, а також потужним інструментом для розвитку українського суспільства в усіх сферах. На жаль, наша національна спадщина постійно перебуває під загрозою – її цілеспрямовано протягом століть знищують та привласнюють російські заїди. Тому збереження історико-культурного надбання України – це не просто питання про минуле, а, насамперед, про наше сьогодення та майбутнє. Зауважимо, система краєзнавчих бібліографічних посібників незмінно відіграє особливу роль надійних «охоронців» у сфері збереження історико-культурної спадщини України, акумулюючи і фіксуючи краєзнавчу інформацію та забезпечуючи її збереження і доступність як для сучасників, так і для майбутніх поколінь.

На Полтавщині, з її багатою історією та розмаїттям культурних традицій, краєзнавча бібліографія завжди мала вагоме значення. У світлі цього наративу створення краєзнавчих бібліографічних покажчиків є важливим напрямом роботи відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського. Унікальність цих видань полягає в багатоаспектній інформаційній базі, яку вони ретельно акумулюють на своїх сторінках. Краєзнавчі відомості зазвичай розпорошені в різних джерелах: місцевих архівах, особистих фондах, різноманітних збірниках, періодичних виданнях тощо. Тож бібліографічні посібники, концентруючи тематичну інформацію, спрощують її пошук та створюють безмежні можливості для користувачів під час проведення чи то глибоких наукових досліджень, чи то під час викладання освітніх програм або здійснення краєзнавчих розвідок. Водночас краєзнавчі видання висвітлюють унікальні риси історико-культурного середовища Полтавщини, сприяючи вихованню почуття гордості за свою малу батьківщину, зміцненню ідентичності та усвідомлення себе частиною великої української спільноти. У підсумку видання відділу краєзнавства стають безцінними помічниками для проведення різноаспектних краєзнавчих досліджень та оберегами пам'яті рідного краю. Підтвердженням цього є щорічний бібліографічний покажчик «Календар знаменних і пам'ятних дат Полтавщини», що містить відомості про знаменні події з життя регіону, згадує та популяризує імена видатних полтавців, життя або діяльність яких пов'язана з нашим краєм,

висвітлюючи їх внесок до скарбниці української та світової науки й культури. Показчик видається з 1969 р. і наразі не втратив ані актуальності, ані незмінної популярності.

Створення краєзнавчих біобібліографічних показників, що включають документи, які за змістом і походженням пов'язані з Полтавщиною та мають історико-культурне значення, є важливим та кропітким процесом. Під час тематичного планування ми орієнтуємося на соціальну-історичну значущість майбутнього видання, беремо до уваги запити та інтереси користувачів.

Для повноти фіксації джерел з цієї тематики працівники відділу краєзнавства зазвичай долучають до співпраці культурно-наукову спільноту. Для прикладу наведемо бібліографії «Володимир Малик (1921–1998)» (2021) та «Микола Костянтинівич Зеров (1890–1937)» (2020) з бібліотечної серії «Письменники Полтавщини» та видання «Іван Дряпаченко – художник, який малював дерево роду і народу» (2021). Видання «Володимир Малик (1921–1998)» працівники відділу краєзнавства готували до друку спільно з колегами Лубенської районної бібліотеки ім. В. К. Малика та сином письменника – Олександром Володимирович Сиченком. Роботу над виданням, присвяченому Миколі Зерову, ми розпочали спільно із Галиною Миколаївною Білик, старшою викладачкою кафедри Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, членкинею Національної спілки журналістів України. Пані Галина надала особисту колекцію маловідомих джерел, зокрема опублікованих і в закордонних виданнях, що стало важливим підґрунтям створюваного видання. Згодом до нас приєдналася завідувачка відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Сумської ОУНБ Ольга Миколаївна Малиш, яка надала бібліографічні матеріали про зв'язок Миколи Зерова з Сумщиною. У результаті було підготовлено оригінальне видання, що стало першою спробою вичерпно й цілісно представити не лише доробок Миколи Зерова, а й дописи та документи про нього. Біобібліографічний показник, присвячений Іванові Дряпаченку, ми готували за ініціативи та дієвої підтримки київської мистецтвознавиці Тетяни Мячкової. Він став унікальним виданням, оскільки в ньому вперше зібрано й систематизовано біографічні та мистецькі матеріали, пов'язані із полтавським художником Іваном Кириловичем Дряпаченком.

Взірцевими інструментами у питанні збереження історичної пам'яті Полтавського регіону можна назвати краєзнавчі біобібліографічні показники, в яких зібрано та упорядковано інформацію з метою

популяризації видатних діячів Полтавщини, чий інтелект, талант та наполегливість залишили глибокий слід в історії нашого краю та сформували неповторну полтавську ідентичність. Краєзнавчі видання, акумулюючи відомості про творчі напрацювання видатних полтавців та літературно-критичні праці про них, стають ґрунтовними інформаційними довідниками в питаннях прискіпливого дослідження життєпису славетних полтавців. Задля висвітлення важливої ролі видатних особистостей в історії краю та збереження їхнього творчого надбання працівники відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського підготували численні краєзнавчі біобібліографічні покажчики та видання, зібрані в серії «Бібліотечні колекції», «Письменники Полтавщини», «Видатні краєзнавці Полтавщини».

Розглянемо докладніше дві бібліотечні серії, започатковані 2017 р.: «Бібліотечні колекції» та «Видатні краєзнавці Полтавщини».

Особисті книжкові колекції видатних полтавців, як цікавий дослідницький об'єкт, завжди приваблювали багатьох дослідників: біографістів, бібліофілів, краєзнавців. Наразі у відділі краєзнавства зберігаються чотири особисті книжкові колекції та колекція афіш літературознавця й письменника Петра Петровича Ротача, архівістки та історикині Віри Никанорівні Жук, краєзнавця Валерія Федоровича Волоскова, поета-пісняра Андрія Єфремовича Пашка та колекція афіш актора Іллі Михайловича Галіна. Видання, з яких ми сформували колекції, свого часу подарували бібліотеці власники зібрань чи їхні родичі. Задля привернення уваги до колекцій та їх популяризації працівники відділу краєзнавства започаткували серію «Бібліотечні колекції», у межах якої вийшли друковані каталоги колекцій. Зауважимо, що деякі з цих видань також є результатами творчої співпраці. Зокрема, над виданням «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» (2018) співробітники відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського співпрацювали з працівниками Державного архіву Полтавської області (ДАПО), а над покажчиком «Каталог бібліотеки та особовий фонд Петра Ротача» (2017) працювали три установи: Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського, бібліотека ім. М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка та ДАПО. Упродовж 2019–2021 рр. книжкові колекції П. П. Ротача у фондах Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського та бібліотеки ім. М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка були істотно доповнені його сином – краєзнавцем Олегом Петровичем Ротачем. Тож у

ювілейному 2025 р. ми готуємо перевидання «Каталогу та особового фонду Петра Ротача». До співпраці над доповненим і розширеним виданням ми запросили крім постійних учасників проєкту Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського.

Ще одна бібліотечна серія відділу краєзнавства – «Видатні краєзнавці Полтавщини» – висвітлює постаті знаних літописців нашого краю. Краєзнавці, як охоронці історичної пам'яті, займають особливе місце серед видатних полтавців. Їхні наукові напрацювання, сприяючи популяризації та поширенню відомостей про малу батьківщину, стали безцінним внеском у збереження культурно-історичної спадщини Полтавського краю. Тож задля збереження та популяризації творчих надбань полтавських краєзнавців у 2017 р. була започаткована ще одна бібліотечна серія. Її головна мета – знайомити користувачів із видатними полтавцями, діяльність яких тісно пов'язана з цариною краєзнавства. Наразі підготовлено дев'ять випусків. Перші вісім присвячені видатним краєзнавцям – нашим сучасникам. «Благословляю я ті дні, коли до правди прихилився» (2017) висвітлює постать літературознавця та письменника Петра Петровича Ротача; «Подвижниця краєзнавчої справи Віра Никанорівна Жук: до 90-річчя від дня народження» (2018) присвячений архівістці та викладачці В. Н. Жук; «Тарас Пустовіт: до 60-річчя від дня народження» (2019) присвячений архівісту Тарасу Павловичу Пустовіту; «Славні літописці Козюри» (2020) присвячений представникам родини Козюр – журналісту Валерію Миколайовичу та викладачеві Ігорю Валерійовичу; «Олександр Білоусько: до 70-ліття від дня народження» (2021) присвячений педагогу Олександру Андрійовичу Білоуську; «Володимир Мокляк: до 60-річчя від дня народження» (2021) присвячений музейнику Володимирі Олександровичу Мокляку; «Віталій Григор'єв: до 75-річчя від дня народження» (2022) присвячений вчителю Віталію Миколайовичу Григор'єву; «Людмила Розсоха: до 75-річчя від дня народження» (2022) присвячений музеєзнавиці та громадській діячці Людмилі Олександрівні Розсосі. Дев'ятий випуск – «Василь Євстафійович Бучневич (1860–1928)» (2024) – ми присвятили краєзнавцю-досліднику, який стояв біля витоків полтавського краєзнавства. Більшість видань цієї серії також є творчим підсумком спільної праці працівників відділу краєзнавства з науково-освітньою та культурною спільнотою.

Бібліографічні видання відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського завдяки відповідним чином оформленій джерельній базі (фактографічність та багатогранність акумульованих

джерел поряд зі стислістю викладу та чіткою системою подання інформації) сприяють пошуку необхідної краєзнавчої інформації та істотно полегшують цей процес для користувачів. Акумулюючи та зберігаючи відомості про історико-культурні надбання Полтавщини, вони стають незамінними інструментами для всебічного вивчення та ґрунтовного дослідження історії та культури нашого регіону.

Розглянемо риси, що властиві покажчикам як спеціальним бібліотечним пошуковим інструментам.

Цінне інформаційне джерело – репрезентують унікальну інформаційну базу, яка поряд із загальнодоступними та загальновідомими джерелами зберігає інформацію про унікальні, рідкісні та маловідомі документи, що без належного обліку можуть бути втрачені або забуті. Це сприяє повноті фіксації та збереженню історико-культурного спадку видатних земляків та запобігає втраті цінних краєзнавчих матеріалів.

Зручні провідники в інформаційному морі – акумулювання відповідним чином впорядкованої інформаційної база та наявність досконалого ДБА сприяють швидкому та зрозумілому отриманню необхідних відомостей для краєзнавчих досліджень та розвідок.

Культурно-просвітницькі провідники – висвітлюючи унікальні аспекти історії, культури Полтавського регіону, його видатних представників, біобібліографічні покажчики допомагають пов'язати особистості з їхнім корінням, що сприяє вихованню почуття причетності, патріотизму та гордості за рідний край. У підсумку це робить їх унікальними та цінними оберегами культурно-історичної спадщини Полтавщини.

Краєзнавчі бібліографічні видання, власне, як і всі бібліографічні покажчики, відграють унікальну, лише їм властиву роль у справі збереження культурно-історичної спадщини України. Фіксуючи та систематизуючи інформацію про місцеву історію, видатних діячів, культурні події та важливі публікації, пов'язані з певним регіоном, вони гарантують, що цінні знання не будуть втрачені чи забуті. У контексті нинішньої ситуації в Україні роль краєзнавчих покажчиків стає ще критичнішою, адже збереження та популяризація історичної та культурної спадщини має важливе значення для збереження національної ідентичності та стійкості перед зовнішнім тиском. Тож усвідомлення важливості краєзнавчої бібліографії та підтримка її розвитку є важливим завданням для всіх, хто небайдужий до збереження культурного надбання України.

Список використаних джерел

1. Видання відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського. – URL: https://library.pl.ua/nashi_vidannja/kraeznavchi/ (дата звернення: 25.04.2025).

УДК 908:[021.081+027](477.74-25)ООУНБ

КРОССЕКТОРАЛЬНІ ПРОЄКТИ ЯК НАПРЯМОК КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ імені М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Забіянов Євген Володимирович,
старший викладач кафедри інформаційної
діяльності та медіакомунікацій
Національного університету «Одеська політехніка»,
завідувач відділу науково-дослідної та популяризаторської діяльності
«Музей української книги» Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського»,
доктор філософії, старший викладач
м. Одеса

Анотація. Розкрито роль Музею української книги в співпраці з різноманітними організаціями та інституціями для популяризації історико-краєзнавчої спадщини. Показано, як ефективна взаємодія музею з культурними, освітніми та науковими установами сприяє збереженню та поширенню знань про національну спадщину, сприяючи формуванню національної свідомості та залученню широкої аудиторії до історичного пізнання. Окремо акцентовано увагу на важливості краєзнавчих кроссекторальних проєктів, які дають можливість комплексно підійти до дослідження, поглиблення знань і підвищення інтересу до вивчення локальної історії.

Ключові слова: Музей української книги, Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського, бібліотечна краєзнавча діяльність, кроссекторальні проєкти, синергія.

Сьогодні в бібліотеках України триває системна трансформація та модернізація, впроваджуються нові напрями, форми й методи бібліотечної краєзнавчої діяльності. Інноваційний розвиток базується на командній співпраці фахівців, генеруванні креативних ідей і реалізації кроссекторальних проєктів зі збереження та популяризації історико-

культурного і краєзнавчого надбання. В умовах обмеженого фінансування кроссекторальні партнерства на основі спільних цінностей сприяють відновленню екосистеми культури та захисту національної спадщини [2, с. 332; 3, с. 18]. Привабливість таких партнерств полягає в здатності розширити асортимент краєзнавчих бібліотечних пропозицій і продуктів, доступних для відвідувачів бібліотек, що, у свою чергу, сприяє покращенню розвитку особистості та суспільства в цілому. На рівні окремих практик вітчизняних бібліотек необхідно докладати зусиль для просування та демонстрації ролі бібліотечного краєзнавства в цьому процесі. Такі кроки підкреслюють вплив бібліотечних закладів на соціально-економічні та соціокультурні процеси в регіонах, а також їх роль у розвитку культурних і креативних секторів [1, с. 14]. Отже, вважаємо актуальним розкрити особливості та результати реалізації краєзнавчих кроссекторальних проєктів у Музеї української книги Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського.

Стратегія поєднання зусиль у інтеграції краєзнавчої діяльності в ширшу культурну політику регіону є важливою іміджевою складовою бібліотеки. Така позиція дозволяє книгозбірні значно впливати на розвиток місцевої культури, збереження її традицій та популяризацію культурної спадщини. Завдяки цій стратегії бібліотека отримує доступ до нових ресурсів, методик і досвіду, що створює можливості для впровадження інноваційних підходів у краєзнавчій діяльності.

Відділ науково-дослідної та популяризаторської діяльності «Музей української книги» Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського здійснює низку проєктів, спрямованих на дослідження та представлення краєзнавчих матеріалів, що дають можливість користувачам ознайомитися з історією регіону та його культурними традиціями. Спільно з відділом соціокультурної діяльності, відділом краєзнавчої літератури і бібліографії, Одеським відділенням Національної спілки краєзнавців України, кафедрами філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка», історії України та спеціальних дисциплін Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, а також Південним міжрегіональним відділом Українського інституту національної пам'яті формуються наукові платформи для досліджень, підвищення освітнього рівня та сприяння формуванню культурно-історичної ідентичності, ґрунтуючись на знаннях про регіональну історію. Колективні ініціативи забезпечують глибше вивчення історії, культури та традицій Одещини, а також інтеграції наукових досліджень в експозиції музею, що

поглиблює розуміння соціокультурних процесів. Важливим аспектом також є робота над проєктами, що присвячені національним героям та збереженню історичної пам'яті про значущі події.

Співпраця з різними відділами, установами та організаціями дозволяє музею стати важливою частиною науково-освітнього простору міста та регіону. Серед значних бібліотечних краєзнавчих кроссекторальних проєктів особливу роль відіграють історико-краєзнавчі конференції. Зокрема, Всеукраїнська наукова конференція «Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф» та Всеукраїнська наукова конференція з історії України для студентів і аспірантів «Хаджибеївські читання», проведені у 2004 р., об'єднали вчених, дослідників, істориків, краєзнавців та громадськість для інтелектуального обміну, обговорення важливих тем та інтерпретацій історичних подій, що значно збагатило розуміння минулого нашого краю. До того ж, підготовка до Другої Міжнародної наукової конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса» (23–24 травня 2025 р.), присвяченої 610-річчю першої письмової згадки про Кочубіїв, сприятиме розвитку краєзнавчих досліджень, популяризації важливих історичних тем серед науковців і ширшої аудиторії, а також поглибленому вивченню витоків міста Одеси.

Музей активно організовує просвітницькі заходи. Спільна діяльність музею з краєзнавчими організаціями, такими як «Одесика» Одеського Будинку вчених та громадської організації «ЕКО Березань», сприяє розвитку міждисциплінарного підходу до вивчення краєзнавства та презентації важливих краєзнавчих альманахів, серед яких «Південний Захід. Одесика» та «Єдисан: від А до Я».

Співпраця з Одеською обласною організацією Національної спілки художників України, Одеським Будинком-музеєм ім. М. К. Реріха, Одеською фотографічною асоціацією і фотокореспондентами одеських медіа допомагає музею створювати культурний імпульс для міста. Як приклад: у 2022 р. відбулася презентація книги Сергія Гуменюка «Феномен одеського Привозу»; 2024 р. були проведені персональні виставки фотографів Олега Володимирського та Світлани Корольової, присвячені історії міста в різні періоди, що привернули увагу до еволюції міських пейзажів. Важливим етапом у розвитку бібліотечного краєзнавства стали організовані музеєм колективні та персональні виставки провідних митців Одеси, серед яких Наталія Лоза, Геннадій Гармидер, Світлана Крижевська, Лариса Дем'янишина та інші, що сприяло популяризації

мистецької спадщини та розвитку культурного діалогу між поколіннями митців і глядачами.

На сучасному етапі до основних напрямів краєзнавчих кроссекторальних проєктів з популяризації книги і читання додалися ініціативи, зумовлені обставинами та роботою в умовах російської військової агресії. У березні 2025 р. у Музеї української книги відбулася презентація мистецького видання Ольги Погрібної, членкині НСХУ та волонтерки, під назвою «Час героїв». Видання включає історії та портрети мужніх героїнь та героїв російсько-української війни, що стали свідченням незламності українського народу для майбутніх поколінь.

Поступово музей став частиною культурного життя міста, виконуючи роль важливої екскурсійної точки. Бібліотечні фахівці активно працюють над розвитком нових культурних екскурсійних маршрутів, які допомагають краще пізнати Одесу, її історію та культуру. Завдяки цьому бібліотека стає центром сучасних культурних подій, виставок і презентацій, що приваблюють громадськість та туристів.

Отже, спираючись на принцип «справжня досконалість – результат синергії», Музей української книги має на меті розширення партнерських зв'язків та впровадження нових ініціатив. Його співробітники прагнуть створити ефективний соціокомунікаційний простір, що сприятиме поглибленню стратегічного партнерства між бібліотекою та іншими закладами.

У свою чергу, бібліотечні краєзнавчі кроссекторальні проєкти, що відповідають на спільні виклики, є ефективним способом покращення діяльності багатьох культурних інституцій і передумовою забезпечення доступності до культурного продукту. Вони сприяють створенню середовищ взаємодії між різними галузями – від освіти до туризму з метою збереження і популяризації культурної спадщини, а також забезпечення доступу до історико-краєзнавчого надбання для більш широкої аудиторії. Такий підхід дозволяє максимізувати ресурси та зусилля, необхідні для розвитку як бібліотечного краєзнавства, так і культурного ландшафту, підвищуючи його доступність і привабливість для місцевої громади та туристів. Окрім того, впровадження таких проєктів є ключовим фактором у переосмисленні ролі бібліотечного краєзнавства в сучасному суспільстві.

Список бібліографічних посилань

1. Бірюкова І. Кроссекторальний проєкт «Україна: історія, культура, ідентичність» як середовище фахової співпраці та промоції історико-культурної спадщини України // Культура історичної пам'яті в Україні: наукові, культурні та освітні аспекти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 23–24 серп. 2023 р. Одеса, 2024. С. 14–19. URL: https://odnb.odessa.ua/img/novini_2016/645/2024-1-biriukova.pdf (дата звернення: 14.03.2025).
2. Комарніцька О. В. «Креативна Європа» як інструмент фінансування та підтримки культурних ініціатив в Україні // Культурол. альм. 2024. Вип. 1. С. 332–339. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.43>.
3. Мудроха В. Інноваційний розвиток бібліотеки: проєктні рішення та грантові програми // Вісн. Кн. палати. 2024. № 5. С. 18–24. DOI: [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2024.5\(334\).18-24](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2024.5(334).18-24).

УДК 930.25:004]:355.48(470:477)“2022/...”]:027.021(477.54-25)ХДНБ

ЦИФРОВИЙ АРХІВ ДОКУМЕНТІВ ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ (досвід Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка)

Козоріз Лариса Павлівна,
в. о. завідувачки відділу наукової систематизації,
предметизації та організації систематичних каталогів
Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка
м. Харків

***Анотація.** Розглянуто досвід ХДНБ ім. В. Г. Короленка у створенні цифрового архіву документів про російсько-українську війну як джерела для дослідження воєнних злочинів. Особливу увагу приділено регіональному аспекту – фіксації злочинів проти об'єктів культури в різних областях України та документуванню культурного спротиву. Проаналізовано роль бібліотек як краєзнавчих центрів, що зберігають пам'ять про війну та забезпечують доступ до достовірних джерел. Висвітлено ключові етапи реалізації ініціативи, механізми співпраці між закладами та перспективи подальшого розвитку архіву.*

Ключові слова: *цифровий архів, російсько-українська війна, воєнні злочини, культурна спадщина, документування, бібліотеки, краєзнавство, ХДНБ ім. В. Г. Короленка.*

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до безпрецедентних втрат у сфері культури, знищення об'єктів історичної спадщини, бібліотек, музеїв і пам'яток архітектури. У відповідь на ці виклики українські бібліотеки, зокрема ХДНБ ім. В. Г. Короленка, взяли на себе функцію активних суб'єктів фіксації воєнних злочинів і збереження культурної пам'яті. Документування знищення культурної спадщини має не лише моральне та історичне значення, а й правове – як джерело доказів для міжнародних розслідувань злочинів проти людяності та культурних цінностей. Саме тому створення цифрового архіву документів, що фіксують ці події на регіональному рівні, постає як нагальне і стратегічне завдання для фахової спільноти.

З перших днів повномасштабного вторгнення Росії на територію України ХДНБ ім. В. Г. Короленка активно долучилася до фіксації воєнних злочинів проти культурної спадщини. Одним із важливих напрямів у сфері збереження історичної правди стало створення цифрового архіву матеріалів, в яких задокументовано перебіг російсько-української війни. Цей проєкт був ініційований за сприяння Всеукраїнської громадської організації Українська бібліотечна асоціація (ВГО УБА) та реалізовувався за підтримки Українського культурного фонду (УКФ), а ґрунтувався на напрацюваннях попередньої ініціативи «Архівування документів про війну», що тривала у 2022–2024 рр. Доступ до зібраних матеріалів забезпечувався через спеціально створений вебсайт «Цифровий архів документів про російсько-українську війну».

Ключова мета проєкту – зібрання, систематизація та надання публічного доступу до цифрових копій документів, фотографій, відео та інших матеріалів, що відображають події війни. Це не лише сприяє збереженню національної пам'яті, але й створює надійну базу для подальших досліджень науковців, журналістів, краєзнавців.

У процесі роботи з цифровим архівом використовувалися напрацювання ініціативи ВГО УБА – проєкту «Архівування документів про війну». Найбільш активну участь в ньому взяли представники 15 бібліотек різних регіонів України. Серед них – Центральна міська бібліотека ім. М. Л. Кропивницького (м. Миколаїв), бібліотеки провідних університетів Харкова, Полтави, Тернополя, Сум, Чернігова, Одеси,

Переяслава, а також ХДНБ ім. В. Г. Короленка та ін. Заархівовані документи зберігалися на сервері американської компанії Portico, яка підтримала ініціативу ВГО УБА.

У липні 2023 року ХДНБ ім. В. Г. Короленка взяла на себе координування проєкту «Архівування документів про війну». Одразу розпочалася активна фаза роботи: було призначено координатора, сформовано робочу групу з провідних фахівців бібліотеки. Першим кроком стало глибоке вивчення матеріалів, зібраних за два попередні роки. Зокрема, з серверів Portico було завантажено понад 23 гігабайти даних – це понад 43 тисячі файлів, структурованих у понад 9 тисяч папок. У процесі аналізу зібраного масиву даних команда зіткнулася з низкою суттєвих проблем: дублюванням інформації, невідповідністю тематичній класифікації, надмірно складною структурою каталогів та неточностями в метаданих. Усе це ускладнювало подальшу систематизацію та роботу з архівом.

Розуміючи масштабність завдання та потребу в додаткових ресурсах, було прийнято рішення подати заявку на грантову підтримку УКФ. Ініціатива отримала позитивне рішення фонду, і вже в липні 2024 р. стартувала практична реалізація проєкту «Формування цифрового архіву документів (публікацій, фото, відео) про російсько-українську війну». Основною метою було визначено створення й забезпечення доступу до архіву, що фіксує події війни в їх історичному, соціальному й культурному контексті. Команда приступила до реалізації низки важливих завдань: наповнення архіву релевантними матеріалами, створення зручного вебінтерфейсу для доступу до документів, а також просування й популяризація ресурсу серед користувачів.

З понад 20 тисяч документів, збережених на сервері платформи Portico, було відібрано 2300 одиниць, які й стали основою для наповнення нової архівної системи. Під час добору матеріалів перевага надавалася файлам з повними метаданими та високою якістю. Архівування здійснювалося переважно з відкритих джерел – офіційних ресурсів органів державної влади, їхніх сторінок у соціальних мережах, а також із перевірених громадських засобів масової інформації (ЗМІ),

Було встановлено чіткі часові межі для відбору матеріалів: від 24 лютого 2022 року до листопада 2023-го. Враховуючи обмеженість людських ресурсів (команда складалася лише з чотирьох осіб) та стислі строки реалізації (два місяці), ці параметри дали змогу зосередитися на найважливішому.

У липні 2024 року було запущено платформу цифрового архіву, яка забезпечує зберігання та систематизацію значної кількості заархівованих матеріалів. Адміністративна панель платформи надає можливість редагувати метадані, керувати доступом і користувачами. Для опису документів застосовується метаданний стандарт Dublin Core, що дозволяє структурувати дані за такими ознаками, як авторство, дата створення, тема, джерело, анотація тощо. Зручний користувацький інтерфейс підтримує розширений пошук за ключовими словами, назвою, видавцем, автором та іншими параметрами.

Для релевантного пошуку користувачів та систематизації інформації архів поділено на низку тематичних колекцій: «Державна політика», «Докази російської агресії», «Докази українського спротиву», «Волонтерський рух в Україні», «Міжнародна підтримка» та «Культура під час війни». Така класифікація дозволяє не лише орієнтуватися в масиві даних, а й глибше осмислювати події, що формують сучасну історію України.

На другому етапі проєкту (липень–серпень 2024 р.) було організовано навчання для операторів: проведено два тренінги з роботи на платформі, підготовлено інструкції для архівування та заповнення метаданих. Упродовж серпня–жовтня тривала активна фаза поповнення архіву. До чотирьох постійних членів команди долучилися нові учасники – зокрема, фахівець Наукової бібліотеки Державного біотехнологічного університету та шестеро співробітників ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

Незважаючи на всі труднощі – перебої з електропостачанням, постійні повітряні тривоги, обмежені ресурси – команді вдалося успішно реалізувати поставлені завдання. Сьогодні архів активно функціонує, його вебресурс розгорнуто на сервері ХДНБ ім. В. Г. Короленка, а тестова версія працює в цілодобовому режимі. Перехід до архіву доступний через сайт бібліотеки в розділах «Проєкти та гранти» і «Ресурси» (<https://library.korolenko.kharkov.com/tsyfrovyyj-arkhiv-dokumentiv-pro-rosijsko-ukrainsku-vijnu>).

Одним із ключових завдань для розвитку проєкту стало розширення кола нових учасників. Це відбувається завдяки постійному налагодженню зв'язків з уже задіяними партнерами та залученню нових шляхом проведення навчальних заходів. Освітня складова проєкту підтвердила свою ефективність, зокрема 18 листопада 2024 р. відбувся практичний тренінг для бібліотечних працівників, як для тих, хто долучився до

ініціативи ще з 2022 р., так і для новачків. Захід був присвячений навчанню роботи з платформою архіву.

Знаковою подією стала установча зустріч під назвою «Цифровий архів документів про російсько-українську війну: спільно діємо», яка пройшла 20 грудня 2024 р. та об'єднала фахівців із різних регіонів країни. Після цього 21 та 24 січня 2025 р. було проведено онлайн-тренінги, які охопили учасників з бібліотек Донецької, Луганської, Київської, Вінницької, Сумської, Чернігівської та Харківської областей.

Упродовж 2024–2025 рр. ініціатива набула широкої підтримки в бібліотечній спільноті. До неї долучилися як обласні універсальні наукові бібліотеки – Сумська, Луганська, Вінницька ім. Валентина Отамановського, так і дитячі, зокрема Донецька обласна бібліотека для дітей. Активність також продемонстрували міські публічні бібліотеки: Центральна бібліотека ім. Т. Г. Шевченка (м. Суми), Дніпровська центральна міська бібліотека, бібліотека-філія № 1 КЗ «Публічна бібліотека Луцької міської територіальної громади», Кременська центральна публічна бібліотека, а також бібліотека Гірської міської територіальної громади.

Серед партнерів є й бібліотеки закладів вищої освіти: Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського та Національного університету «Львівська політехніка». До команди долучилася й волонтерка з НБУВ. Окремо потрібно відзначити поновлення активної участі Чернігівської ОУНБ ім. Софії та Олександра Русових і бібліотеки Полтавського державного аграрного університету. Таким чином, завдяки цим зусиллям не лише розширилася географія проєкту, але й поглибилося його інформаційне наповнення, що є надзвичайно важливим для збереження пам'яті про війну.

Станом на 10 травня 2025 р. платформа налічує 13199 документів. Найбільший масив документів – 4650 одиниць – представлений в колекції «Докази російської агресії». Фонд цифрового архіву постійно оновлюється та містить структуровану колекцію електронних матеріалів різного формату: фотознімки, відео та текстові документи. Усі вони зібрані з надійних та перевірених онлайн-джерел, зокрема офіційних сайтів обласних і міських військових адміністрацій, а також регіональних ЗМІ Київської, Дніпропетровської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Харківської, Чернігівської та інших областей.

Слід зазначити, що в межах загальноукраїнського проєкту архівування документів бібліотеки зосередили зусилля на зборі цифрових

свідчень про знищення або пошкодження культурних об'єктів в Україні. Особливо цінною стала краєзнавча складова – співробітники бібліотек здійснюють моніторинг місцевих джерел, новин, публікацій у соцмережах і фіксують події, що мають важливе значення для збереження історичної пам'яті регіонів.

Серед зафіксованих випадків – руйнування будівлі Маріупольського краєзнавчого музею, який зазнав значних ушкоджень в результаті обстрілів, і пам'ятника митрополиту Ігнатію, якого вважають засновником міста. Також було зафіксовано факти обстрілу меморіального музею українського філософа Григорія Сковороди у селі Сковородинівка Богодухівського району Харківської області, руйнування будівлі Херсонської ОУНБ ім. Олеса Гончара та знищення її фондів, багато інших воєнних злочинів проти культурної спадщини України.

Важливим напрямом стала також фіксація культурного спротиву – проведення виставок, онлайн-зустрічей, збереження діяльності бібліотек в умовах окупації, евакуація фондів. Усе це відображено в архівованих документах, що поповнюють колекцію «Культура під час війни».

Подальший розвиток ініціативи передбачає розширення кола учасників, актуалізацію архіву за рахунок як ретроспективного, так і поточного наповнення, збагачення тематики, підвищення доступності та інклюзивності ресурсу, встановлення міжнародних партнерських зв'язків. Процес триває, і кожен новий документ – це внесок у збереження правдивої історії війни, яку переживає наша країна.

Зібрані матеріали мають як джерельну, так і доказову цінність – архів може стати базою для досліджень, меморіалізації та потенційних юридичних процедур у міжнародних судах. Отже, краєзнавчий компонент роботи бібліотек у межах цифрового архіву є унікальним внеском у збереження культурної пам'яті України у воєнний час.

Таким чином, формування цифрового архіву документів про російсько-українську війну в межах проєкту, координованого ХДНБ ім. В. Г. Короленка, продемонструвало потенціал бібліотек як краєзнавчих і документальних центрів, здатних ефективно збирати, структурувати й зберігати джерела для майбутніх досліджень та судових процесів. Архів став не лише сховищем цифрових матеріалів, а й платформою горизонтальної взаємодії, що поєднує бібліотеки різних регіонів, громадські ініціативи та міжнародні інституції. Фіксація злочинів проти культурної спадщини набуває особливої цінності у світлі зусиль України з відновлення справедливості та збереження національної ідентичності.

Продовження цієї роботи, включаючи розширення учасників, удосконалення технічних рішень та забезпечення довготривалого доступу до архіву, залишається важливим завданням на найближчі роки.

Список використаних джерел

1. Петренко Н. Бібліотека: «Інформаційний Рамштайн» в умовах дії воєнного стану / Н. Петренко, І. Карнаух, К. Вірютіна // Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звершення : зб. тез і повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф., 8 листоп. 2023 р. – Київ, 2023. – С. 227–235.
2. Проєкт УБА «Архівування документів про війну»: досвід та перспективи : [презентація до виступу на XII Всеукр. онлайн-шк. бібл. журналіста за темою «Бібліотечна журналістика під час війни: фіксуємо, документуємо, генеруємо контент» (30 трав. – 2 черв. 2023 р.)] / Укр. бібл. асоц. ; підгот. Людмила Метельська. Padlet ХОВ УБА (howuba2011) на стіні #12ВсеукраїнськаШБЖ, 30 травня. 16 слайдів (PDF). – URL: <https://padlet.com/howuba2011/12-uvd56cucyq61yiym/wish/2609210335> (дата звернення: 08.12.2023). – Опубл.: 20 листоп. 2023 р.
4. Цифровий архів документів про російсько-українську війну // Центр міської історії : сайт. – URL: <https://mostdocumentedwar.org/project/czyfrovuj-arhiv-dokumentiv-pro-rosijsko-ukrayinsku-vijnu/> (дата звернення: 07.05.2025).

УДК 930.2:[050.9:908](477.54-25)

ХАРКІВСЬКІ КРАЄЗНАВЧІ КНИГИ-КАЛЕНДАРІ «ГОСТИННОЇ НА ДВОРЯНСЬКІЙ» 2006–2025 РОКІВ: ІСТОРІЯ ПРОЄКТУ

Красіков Михайло Михайлович,
професор кафедри українознавства,
культурології та історії науки
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
м. Харків

***Анотація.** Проаналізовано краєзнавчі книги-календарі на 2006–2025 роки, створені творчим колективом громадської організації клубного типу «Гостинна на Дворянській» та видані за сприяння корпорації «Рубаненко і партнери» в межах проєкту «Великі земляки».*

***Ключові слова:** книги-календарі, краєзнавство, Харків, Гостинна на Дворянській.*

Історія краєзнавчих календарів у Харкові нараховує 216 років: Андрій Прокопович, ректор Харківського колегіуму і упорядник на той момент вже не одного календаря, видав в університетській друкарні календар на 1809 рік, причому майже половина його «містила розвідки краєзнавчого змісту: хронологію пам'ятних подій, опис Слобідської української губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму, економічні замітки» [3, с. 17]. Потім була перерва, і харківські календарі не містили інформації з історії краю. Знов краєзнавча тематика в календарях з'являється в «Харьковском календаре» на 1884 рік за редакцією П. С. Єфименка, секретаря Харківського губернського статистичного комітету. На відміну від попередніх випусків, у календарі на 1884 рік був спеціальний розділ, де містилися краєзнавчі дописи. А 1887 р. як літературно-науковий додаток до «Харьковского календаря» вийшов перший випуск цілком краєзнавчого «Харьковского сборника» за редакцією того ж П. С. Єфименка.

Не маючи на меті проаналізувати всі краєзнавчі календарі, які виходили в Харкові з кінця XIX до початку XXI ст., зупинимось лише на виданнях 2006–2025 рр, підготовлених творчим колективом «Гостинної на Дворянській», громадської організації клубного типу.

Календарі, які мають краєзнавчу інформацію, випускали навіть у найтяжчому для українців 2022 р., пізніше цим займалися деякі громадські, приватні та державні інституції в Україні (наприклад, щороку виходили прекрасні документальні календарі, упорядковані киянином Миколою Біляшівським – зокрема календар на 2025 рік був присвячений Дніпру, головній водній артерії країни та її духовному символу), однак книги-календарі «Гостинної» – це явище особливе, а для Харкова взагалі унікальне.

Почнемо з того, що клуб «Гостинна на Дворянській» об'єднує непересічних діячів науки, культури, мистецтва, освіти Харкова, а тому авторами статей в календарях є люди, які знають минуле свого краю і вміють володіти словом. До того ж Людмила Василівна Рубаненко, голова ради корпорації «Консалтингова група "Рубаненко та партнери"», заслужений економіст України, харизматична особистість і головний «двигун» усіх справ творчого клубу, завжди залучає до співпраці представників профільних закладів культури та науки, так чи інакше пов'язаних з тематикою того чи іншого проєкту.

У мирні часи спочатку влаштовувалася та чи інша тематична виставка, яка експонувалася в культурно-діловому центрі корпорації

«Рубаненко і партнери» на вулиці Ю. Чигирин, 5. Виготовлялися стенди, де розміщувалася текстова та візуальна інформація; виставки завжди доповнювалися картинами і скульптурами роботи членів «Гостинної на Дворянській», а також із державних, громадських та приватних музеїв і колекцій. Зазвичай вони відкривалися до Дня міста, а згодом, наприкінці року, у скороченому вигляді видавалася книга-календар з цієї ж тематики. Російсько-українська війна внесла свої корективи: тепер спочатку йде робота над календарем, а вже потім влаштовується виставка, проте не в культурно-діловому центрі корпорації, а на тих виставкових майданчиках, робота яких дозволена в прифронтовому Харкові. Особливість цих виставок у тому, що всі вони мандрівні, з ними мають можливість ознайомитися мешканці Києва, Львова та інших міст України. Усе це дозволяє реально відчувати єдність нашої культури, бо часто ті діячі, про яких йдеться на виставках, у різні періоди свого життя були пов'язані з тими містами, де демонструється той чи інший проєкт «Гостинної».

20 травня 2004 р. відбулися установчі збори об'єднання «всіх можливих митців», де, власне, й виникла назва «Гостинна на Дворянській». А вже на 2006 рік було створено перший календар – «Лица Первой столицы», який знайомив з яскравими творчими особистостями «Гостинної». Краєзнавчу цінність мають галерея портретів митців (які є членами клубу) авторства Володимира Ск!па (Скіпенка), до речі, одного з засновників і незмінного голови «Гостинної на Дворянській», репродукції картин і скульптур харків'ян, інформація про діяльність репрезентованих тут персон. Це – певною мірою зріз культурного життя міста початку ХХІ ст., мала ілюстрована енциклопедія мистецтва Харкова цього періоду.

Тип і характер видання краєзнавчої книги-календаря був визначений саме цією «першою ластівкою». Дизайн (ним займається «Майстерня Ск!п!в») і колір з наступного року дещо змінилися, проте цей ілюстрований краєзнавчий дайджест щороку відкривав українцям нові призабуті сторінки історії Харківщини.

Звісно, наклад цих видань відносно невеликий, оскільки вони призначаються для членів «Гостинної», друзів і колег корпорації «Рубаненко і партнери», однак деякі примірники час від часу потрапляли до бібліотек Харкова, особливо коли співробітники цих закладів брали участь у проєктах творчого клубу. Однак, на жаль, керівництво деяких бібліотек недооцінило краєзнавчу цінність цих видань і не оформило ці календарі як книги (хоч вони мають форму саме книг), і відповідно вони не

відображені в каталогах; у результаті читач навіть не здогадується, що в бібліотеці є календарі, де міститься безліч цікавезної, а часом і унікальної інформації про минуле Слобожанщини. На наше прохання в лютому 2025 р. Л. В. Рубаненко передала до відділу україніки ім. Т. Г. Шевченка ХДНБ ім. В. Г. Короленка календарі, яких не вистачало в фонді. Маємо надію, що читачі зможуть знайти інформацію про їх наявність у каталогах.

Утім, «Гостинна на Дворянській» робить все, щоб з календарями ознайомилися всі бажаючі. У календарі є сторінка на кожен тиждень, останніми роками склалася традиція на початку нового тижня на фейсбук-сторінці «Гостинної на Дворянській» з'являється чергова сторінка календаря. Отже, за бажанням, скачуючи щотижня по сторінці, можна 31 грудня зібрати в електронному вигляді весь календар за минулий рік. або зробити для себе «вибране». Календар «Гостинної» є настільним, але, коли він перестає виконувати функції власне календаря, залишається просто цікавою краєзнавчою книгою, яка прекрасно займає своє місце на полиці поруч з іншими краєзнавчими виданнями, які зазвичай є в кожній інтелігентній родині.

Яка ж була тематика книг-календарів «Гостинної» у минулі майже 20 років? Календар на 2008 рік мав назву «А. Н. Бекетов в Харкові». Тут, крім фотографій бекетовських будинків, були представлені проекти деяких із них (наприклад, садиб Маркова та Котова, що значно були змінені за радянських часів), а також репродукції малюнків архітектора. До того ж «Гостинна на Дворянській» влаштувала масштабну виставку пейзажів та натюрмортів академіка й пізніше видала чудовий альбом репродукцій його художніх творів «Зодчий – художник. Живопись и графика в творчестве академика архитектуры А. Н. Бекетова».

Календар на 2009 рік знайомив з історією пам'ятника Т. Шевченку в Харкові, і напевно чи в Україні видавався коли-небудь такий багатосторінковий календар, присвячений одному монументу.

Календар на 2010 рік став результатом конкурсу-пленеру «Сумская – 2009», організованого творчим клубом «Гостинна на Дворянській». Прискіпливе око художників вловило те, повз чого байдуcho проходять тисячі харків'ян, і сьогодні історична цінність створених тоді урбаністичних пейзажів не викликає ніяких сумнівів, тим більше, що чимало будинків (пам'яток архітектури!) зазнали нахабної зміни фасадів, перебудов та добудов, а в останні три роки ще й отримали пошкодження внаслідок ворожих обстрілів.

Календар на 2012 рік був присвячений М. О. Волошину і мав назву «М. А. Волошин и харьковчане. Дружба продолжается». Поет неодноразово бував у Харкові, виступав на «домашниках», отримував консультації медиків, тут мешкали його близькі друзі та знайомі, і саме тут у 1919 р. вийшов останній прижиттєвий поетичний збірник Волошина на батьківщині – «Демоны глухонемые». Консалтингова група «Рубаненко і партнери» здійснила в різні роки низку репринтних видань (доповнених сучасними дослідженнями) у серії «Из мемориальной библиотеки М. А. Волошина», що стало результатом плідної співпраці харків'ян з Будинком-музеєм М. О. Волошина в Коктебелі та його директоркою Наталею Мірошниченко, яка була авторкою ґрунтовних передмов чи післямов до репринтів і збірки вибраних творів поета «Я охранял всеединство любви...» 2005 року. Як же актуально звучать сьогодні ці поезії, особливо з перевиданої завдяки харків'янам збірки «Стихи о терроре», що вийшла друком у Берліні в 1923 р.! Коли читаєш:

«Но избиратели доселе верят
В возможность из трех сотен негодяев
Построить честное
Правительство стране» [2, с. 52], – розумієш, що за сто років

нічого не змінилося.

Велика вдячність Л. В. Рубаненко і за перевидання раритетної харківської збірки «Демоны глухонемые», і таких рідкісних прижиттєвих книг поета, як «О Репине», «Иверни. Избранные стихотворения», «Стихотворения. 1900–1910», «ANNO MUNDI ARDENTIS», «Василий Иванович Суриков. Жизнь и творчество», «Звезда-Полынь». Зазначимо, що ще в 2004 р. у Культурно-діловому центрі корпорації «Рубаненко і партнери» з великим успіхом пройшла виставка акварелей співця Кіммерії.

Борис Чичибабін для Харкова не просто знакова постать, це – символ цілої епохи, отже закономірно, що в 2013 р. до 90-річчя від дня народження Бориса Олексійовича був виданий календар «Поэт и город». Значна частина текстів-коментарів та ілюстрацій була надана Лілією Семенівною Карась-Чичибабіною.

У 2014 р. календар називався «Десять + десять» – це було видання до ювілеїв гостинної та корпорації. Ще один ювілейний календар з'явився наступного року (він мав 12 аркушів і був великого формату) – «130 лет дому № 5 на ул. Дворянской». У ньому оприлюднені, між іншим, архівні креслення та документи, пов'язані з будинком, спорудженим у 1895 р. на

кошти Віктора Ксаверійовича Біскупського, чия монограма збереглася на брамі як привіт з XIX ст.

У 2017 р. вийшов календар «Алчевские и их окружение». Відкривається він докладним розписом родоводу славетної сім'ї, містить чимало інформації про кожного з визначних представників цієї родини, рідкісні світлини. Читач, наприклад, дізнається про те, що Іван Алчевський, відомий оперний співак, та його брат Григорій, композитор та музичний педагог, у 1910 р. створили в Москві музично-драматичне товариство «Кобзар», члени якого, вихідці з України, популяризували в Росії українську культуру.

Назва календаря 2017 року починалася словами: «Великие земляки». Назва наступного календаря починалася так само, а надалі всі календарі виходитимуть з назвою «Великі земляки» або «Видатні земляки», у 2024 р. – з позначкою «Проект "Великі земляки"».

У 2018 р. календар був присвячений визначному підприємцю й меценату М. Х. Гельфериху та його заповіту. Це був, вочевидь, натяк сучасним підприємцям брати з нього приклад – сприяти розвитку культури, науки, освіти в Україні, тобто розвивати соціально відповідальний бізнес. У книзі-календарі чимало несподіваних сторінок і раритетних фотографій. Серед останніх – світлина від 12 грудня 1905 р.: склад «Товарищества М. Гельферих-Саде» після артилерійського обстрілу. Як же вона нагадує сучасні будівлі, понівечені обстрілами рашистів! На іншій сторінці бачимо нацистів, які йдуть окупованим Харковом повз аптеку, яка до радянських часів належала Кохам – родичам М. Х. Гельфериха. Будинок пережив війну, але був знесений у 1970 ті рр. А про Фрідріха Бернгардовича Коха, чоловіка сестри Максиміліана Гельфериха Матильди, дізнаємося, що він, звичайний аптекар, був одним із перших, хто застосував спектральний аналіз до досліджень крові та був одним із піонерів виготовлення штучних мінеральних вод у Харкові.

Календар на 2019 рік було присвячено представникам наукових медичних шкіл Харкова. Виставка, де було представлено 36 стендів, а потім і книга-календар, стали можливими завдяки співпраці з усіма медичними науковими та освітніми установами Харкова, а також Харківською медичною бібліотекою. Тут не тільки розповіді про медичні світила нашого міста, але й такі зворушливі сторінки, як аркуш, присвячений Всесвітньому дню хворого (виявляється, є такий) 11 лютого. Тут, зокрема, демонструється картина Т. Г. Красовської «Квіти

Чорнобиля» (2009) – не часто художники наважуються створювати образ хворої дитини, прикутої до інвалідського візочка.

Книга-календар на 2020 рік була присвячена Євгену Васильєву, одному з кращих харківських архітекторів XIX ст. Можливо, саме з цього календаря дехто дізнався, що онука харківця, який залишив нам у спадок чимало прекрасних споруд у стилі класицизму (зокрема й ампірну дзвіницю Успенського собору, яку добудовував А. Тон), Ольга Сократівна стала дружиною Миколи Гавриловича Чернишевського.

Календар на 2021 рік присвятили роду Капністів, чимало представників якого були пов'язані зі Слобожанщиною. Важливі матеріали надала донька відомої артистки Марії Капніст – Радислава, яка вже не один рік працювала над упорядкуванням книги, присвяченої матері.

300-річчю від дня народження Г. С. Сковороди члени «Гостинної на Дворянській» присвятили календар на 2022 рік. Тут теж чимало маловідомого. Наприклад, хто знає, що фотограф Олександр Мішон (1853–1921), засновник азербайджанського кіно, проживши 23 роки в Баку, повернувся на рідну Харківщину й в Ізюмському повіті зафіксував чимало пам'яток архітектури та краєвидів, що були видані як поштові листівки? Серед них – Спасо-Преображенський собор в Ізюмі, який відвідував Г. Сковорода.

До 245-річчя Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, одного з зачинателів нової української літератури, а також ініціатора важливих культурних проєктів у Харкові, було видано календар на 2023 рік. Закінчувався перший рік російсько-української війни, і, здавалося б, зовсім не до календарів і не до Квітки. Тим не менше, невтомна й незламна Людмила Василівна Рубаненко згуртовує однодумців і друзів для реалізації цього проєкту, який самим фактом свого здійснення довів, що історична пам'ять для українців надважлива.

У цій книзі-календарі чимало сторінок викликають подив і захоплення. Національний музей Тараса Шевченка (Київ), з яким уже багато років співпрацює «Гостинна на Дворянській» (варто згадати, що завдяки цій дружбі харків'яни вперше за багато десятиліть побачили перший в Україні пам'ятник Т. Г. Шевченку, який був у 1900 р. встановлений у саду Алчевських, – бюст поета роботи колишнього харківця Володимира Беклемішева музейники свого часу привозили для експонування саме в культурно-діловому центрі корпорації «Рубаненко і партнери»), зробив унікальну публікацію. На фото ми бачимо не тільки ескіз Т. Шевченка до твору Г. Квітки «Панна сотниківна», але й портсигар

і цигарки харківського письменника, що зберігаються в музеї Тараса Шевченка. Як пише Тамара Холоша, співробітниця музею, «портсигар Квітки-Основ'яненка ручної роботи, виготовлений із металу, всередині обтягнутий шкірою та шовком. Оздоблений різьбленням зі слонової кістки за мотивами поеми Джорджа Байрона «Мазепа» (1819) та картиною Ораса Верне «Мазепа серед вовків» (1826). (Молодого Івана за стосунки з дружиною шляхтича оголеним прив'язують до спини коня й відпускають у поле. Після нападу вовчої зграї Мазепа дивом виживає). У портсигарі збереглися кілька цигарок Григорія Федоровича з тонким, ледь відчутним, ароматом тютюну» [1, 11 тиждень]. Маленька, але важлива подробиця з життя класика: портсигар, ймовірно, англійської роботи, а наявність його в українця свідчить щонайменше про небайдужість до постаті найромантичнішого з українських гетьманів.

370-річчю Харкова члени «Гостинної на Дворянській» присвятили календар на 2024 рік і дали йому символічну назву – «Харків-фортеця». Недарма на обкладинці календаря ми бачимо два зображення: картина-реконструкція В. Лопатька та А. Погрібного «Вид з заходу на фортецю Харків» 2023 р. та логотип Патріка (І. Костіна-Кассанеллі) «Харків – залізобетон» 2022 р. Зв'язок часів простежується буквально на кожній сторінці книги – прямо чи опосередковано. Наприклад, прапраонука Дмитра Багалія Ірина Гончарова-Багалій розповіла про те, як Харківська міська дума на чолі з Д. Багалієм під час Першої світової війни намагалася забезпечити потреби місцевого населення і тисяч біженців, яких із кожним днем ставало все більше. А праонука Олексія Бекетова Олена Рофе-Бекетова висвітлила здобутки харківської математичної школи, до якої належав і її батько Федір Семенович Рофе-Бекетов, доктор фізико-математичних наук, професор. Автор же цих рядків присвятив окремі сторінки книги-календаря не менш потужним харківським школам істориків та філологів, які в своїх дослідженнях часто підіймали питання, надзвичайно актуальні й для сьогодення.

На 2025 рік вирішено було видати календар, присвячений трьом визначним митцям, чия біографія була пов'язана з Харковом, оскільки у попередньому році в усіх них були ювілейні дати, святкувати які заохочувала спеціальна постанова Верховної Ради України. Утім, і без зовнішніх нагадувань члени «Гостинної на Дворянській» шанують, вивчають та популяризують творчу спадщину Іллі Рєпіна, Сергія Васильківського та Зінаїди Серебрякової. З допису Миколи Шемета, знавця контенту харківської прогресивної газети «Утро», довідуємося, де і

коли проходила друга прижиттєва виставка картин С. І. Васильківського. Виявляється, вона експонувалася в грудні 1912 – січні 1913 р. у будинку батька архітектора О. Гінзбурга на Сумській, поруч із драматичним театром. На виставці було представлено 125 картин, серед них – 25 портретів історичних діячів України, зокрема Б. Хмельницького, І. Мазепи, Т. Шевченка та ін. Експонувалася й картина «Хата Т. Г. Шевченка». Звісно, чимало було слобожанських пейзажів місць, якими замилювався художник: «Святі гори», «Хата у Вільхуватому Валківського повіту», «Весняний день», «У Дергачів на бакші», «Оранка», «Осінній вечір», «Літній день» (в околицях Курязького монастиря), «Кам'яна балка» (в Ізюмському повіті) тощо. Безцінними з історичної точки зору були малюнки старовинних храмів Харківської губернії: у Сватовій Лучці, Мерефі, Артемівці, Харкові (Покровський монастир).

Щодо Серебрякової, авторові цих рядків важливо було не тільки розповісти про локації Харкова, пов'язані з визначною художницею, а й нагадати про мистецтвознавицю Олену Нікольську, колегу Зінаїди Євгенівни по роботі в Харківському археологічному музеї в 1920 р., двічі увічнену мисткинею. Ця тендітна жінка в окупованому Харкові героїчно намагалася захистити від пограбувань нацистами та місцевими мародерами кинуту напризволяще значну частину місцевої картинної галереї. А в деяких окупованих росіянами містах України співробітники музеїв спокійно дозволяли новоявленим «шанувальникам мистецтва» вивозити все, що їм подобалося, наприклад, твори Архипа Куїнджі, Сергія Васильківського, Івана Айвазовського, Зінаїди Серебрякової, Олексія Шовкуненка, Миколи Пімоненка, Тетяни Яблонської, Миколи Глуценка, Костянтина Крижицького, Василя Полєнова, Петра Кончаловського, Михайла Врубеля.

І, звісно, яскравою сторінкою в культурному житті воєнного Харкова (що відбилося й в нашому календареві) була евакуація недорозграбованих експонатів народного музею, присвяченого родині Лансере–Бенуа–Серебрякових, з села Нескучне Харківського району, де народилася З. Серебрякова, зросла як особистість і створила шедеври, які знає весь світ. Це сталося в червні 2023 р. після деокупації цієї території, що знаходиться на межі з РФ. Низький уклін у першу чергу бізнесмену Юзефу Броневському, до речі, частому гостеві культурно-ділового центру «Рубаненко і партнери», за вивезення (з ризиком для життя!) зібраних у 2017 р. ентузіастами історичних предметів, які занурювали в атмосферу

родинного життя Серебрякових. Завдяки цьому по війні музей може бути відновлений.

Проект «Великі земляки» залишається відкритим: Харків дав і дає Україні та всьому світові талановитих діячів культури, науки, освіти, медицини, самовідданих патріотів – військових та волонтерів. Вдало обрана форма краєзнавчої книги-календаря дозволяє членам «Гостинної на Дворянській» продовжувати знайомити широкий загал із минулим та сучасним життям Харківщини.

У травні 2025 року розпочалася робота над календарем на наступний рік. Він буде присвячений історичу, фольклористу, музейнику, письменнику, громадському діячеві, тісно пов'язаному зі Слобожанщиною, академіку Дмитру Івановичу Яворницькому.

Список бібліографічних посилань

1. Великі земляки: Григорій Квітка-Основ'яненко : кн.-календар. Харків, 2023 / [кол. авт.]. Харків, 2022.
2. Волошин М. Стихи о терроре / послесл. Н. М. Мирошниченко. Харьков : Золотые страницы, 2012. 70 с. («Из мемориальной библиотеки М. А. Волошина»). Репринт с изд.: Берлин: Книгоиздательство писателей в Берлине, 1928.
3. Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання : [передмова] // Харківський збірник : літ.-наук. дод. до «Харьковского календаря» на 1887 р. Вип. 1 / за ред. П. С. Єфименка. Харків, 2009. С. 5–29.

УДК 341.16:001ЮНЕСКО]:[341.321:719]

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО НА ЗАХИСТІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Лісова Ірина Володимирівна,
головна бібліотекарка науково-дослідного відділу
Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого
м. Київ

***Анотація.** Розглянуто основні міжнародні правові акти, спрямовані на захист культурних цінностей в умовах збройних конфліктів, проаналізовано ключові положення міжнародних документів щодо захисту культурної спадщини. Особливу увагу приділено імплементації норм міжнародного права та відповідальності за їх*

порушення. У статті висвітлено сучасні виклики та проблеми, пов'язані з захистом культурної спадщини в умовах воєн та терористичних загроз.

Ключові слова: культурна спадщина, міжнародне право, захист культурної спадщини, міжнародні документи, збройні конфлікти.

Дві світові війни, безумовно, були наймасштабнішими збройними конфліктами в сучасній історії людства. Після цих воєн, принаймні в Європі, люди думали, що вони в безпеці, і таке не може повторитися. Югославські війни (1991–2001 рр.), війна Росії проти України (з 2014 р.), постійні збройні конфлікти в Газі, Сирії, Судані показали, що це далеко не так. Дипломатичні зусилля з припинення воєн у всьому світі зазнають невдачі, а все більше світових лідерів намагаються досягти своєї мети військовими методами. Міжнародне право не може покласти край цим конфліктам, але на нього покладаються великі надії.

Військова сила, яка використовується однією державою проти іншої, відповідно до норм міжнародного права є принципово незаконною. Ведення агресивної війни є найвищим злочином на міжнародному рівні. Початок російської агресії швидко супроводжувався усвідомленням того, що міжнародне право не може ні покласти край цій війні, ні суттєво вплинути на неї.

Важливим та актуальним сьогодні є питання захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів та можливість уникнення цілеспрямованого знищення культурного надбання, якщо будуть вжиті відповідні заходи.

Тема повернення та реституції втрачених культурних цінностей тією чи іншою мірою торкається практично всіх держав світу, стає невід'ємним елементом сучасної світової політики. Проблеми збереження культурної спадщини в умовах збройних конфліктів відображені в працях українських та зарубіжних фахівців з міжнародного права. Зокрема, правові аспекти охорони культурних пам'яток у своїх працях розглядають В. Акуленко, Д. Коваль, Т. Мазур. Питанням реституції та повернення культурних цінностей значну увагу в своїх працях приділяє С. Кот, проблеми захисту культурної спадщини України в умовах збройного конфлікту висвітлюють Б. Криволапов, Н. Іванова, О. Пестрецова. Сучасні дослідження міжнародно-правового захисту культурної спадщини під час збройного конфлікту стали предметом вивчення М. Поплавської. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити праці Е. Канліффа, А. Куреші, Р. Халафа, С. Шорлемер та ін. Серед проблем фахівці з міжнародного

права відзначають відсутність інструментів кількісної оцінки для виконання положень цих конвенцій та для переслідування їх порушників. Крім того, останні не містять жодних важливих правил на випадок, коли воююча сторона є групою терористичних недержавних суб'єктів, які завдають шкоди культурній спадщині під час внутрішньодержавного збройного конфлікту.

Драматичний досвід Другої світової війни щодо масових втрат надбань культури спонукав світове співтовариство до ухвалення міжнародної Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. та Протоколу до неї (1954 р.), які з урахуванням досвіду їх застосування були доповнені Другим протоколом (1999 р.).

Найвідомішими міжнародними інстанціями, що опікуються захистом культурної спадщини під час збройних конфліктів, є Комітети захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту та світової спадщини ЮНЕСКО, Міжнародна рада музеїв (International Council of Museums, ICOM), Всесвітня митна організація (World Customs Organization, WCO), Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (International Council on Monuments and Sites, ICOMOS) та Міжнародний альянс захисту культурної спадщини в зоні конфліктів (Alliance internationale pour la protection du patrimoine dans les zones de conflit, ALIPH). Крім того, ЮНЕСКО заснувала Фонд всесвітньої спадщини, який використовується для фінансування протекційних заходів, необхідних для термінового захисту об'єктів культурної спадщини в зонах збройного конфлікту відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [12, с. 23].

Об'єкти культури хоч і захищені спеціальним міжнародним законодавством, все одно стають жертвами навмисної агресії. Гаазька конвенція має дотримуватися всіма сторонами, але на практиці це далеко не так. У ході югославських воєн супротивники навмисно знищували будівлі, позначені як об'єкти культурної спадщини. Після воєн на Балканах було скоєно багато інших військових злочинів щодо об'єктів культурної спадщини, серед них загибель Баміанських статуй Будди в Афганістані, руйнування Пальміри в Сирії та пограбування археологічних музеїв Іраку [11].

З початку повномасштабного вторгнення російські війська завдали значних руйнувань культурній спадщині України. За даними Міністерства культури і стратегічних комунікацій України, станом на лютий 2025 р.

пошкоджено або знищено 1390 об'єктів культурної спадщини. Серед пошкоджених 136 пам'яток національного значення, 1164 об'єкти місцевої культурної спадщини [10]. Зокрема, через масовану ракетну атаку по Одесі зруйновано Спасо-Преображенський кафедральний собор, який є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, у Чернігові знищено пам'ятку національного значення – будинок Василя Тарновського, у якому розташовувалася Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва, на Харківщині прямим влучанням російської ракети знищено Національний музей Григорія Сковороди (маєток XVIII ст.) тощо.

Питання імплементації міжнародно-правових норм у цій сфері в національні законодавства, встановлення прямого зв'язку між законом про права людини і захистом культури, удосконалення законодавчої бази в частині захисту саме нематеріальної спадщини у разі збройних конфліктів потребують ґрунтовного аналізу. Проблеми постконфліктної реконструкції культурної спадщини, вироблення рамок чи інструментів кількісної оцінки для виконання положень конвенцій і переслідування порушників їх положень потребують нагального правового регулювання [8, с. 79].

Розглянемо джерела міжнародних норм захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини – міжнародний правовий документ, прийнятий Генеральною конференцією ЮНЕСКО 16 листопада 1972 р. у Парижі (Франція). Набула чинності 17 грудня 1975 р. [6].

Станом на березень 2025 р. до Списку всесвітньої спадщини входять 1223 об'єкти по всьому світу, що мають «видатну універсальну цінність» відповідно до зазначеної Конвенції [13]. Стаття 4 документа накладає на держави-учасниці Конвенції зобов'язання з охорони будь-яких культурних об'єктів, які розташовані на їх території та підпадають під дію Конвенції. Стаття 6 (3) зобов'язує сторони не виконувати жодних навмисних дій, які могли б прямо чи опосередковано нанести збитки культурній та природній спадщині, розташованій на території інших держав-учасниць Конвенції. У цій Конвенції під міжнародною охороною всесвітньої культурної і природної спадщини розуміється створення системи міжнародного співробітництва і допомоги для надання державам – сторонам Конвенції допомоги в зусиллях, спрямованих на збереження й виявлення цієї спадщини.

На практиці, якщо йдеться про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, збройним силам не обов'язково звертати увагу саме

на дотримання зобов'язань відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої спадщини, оскільки дотримання відповідних норм права збройних конфліктів гарантує її дотримання. Більше того, при винесенні вироку особам, засудженим за військові злочини, що включають руйнування або пошкодження культурних цінностей, вважаються обтяжливою обставиною [12, р. 2].

Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаазька конвенція 1954 р.), Перший та Другий протоколи до неї. Основними документами відповідного договірного права є Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [4] та Виконавчий регламент. Гаазька конвенція 1954 р. доповнена двома факультативними протоколами: один прийнятий одночасно з Конвенцією в 1954 р. і тепер називається Першим протоколом, Другий протокол був прийнятий у 1999 р. Разом ці три документи складають повну міжнародну нормативно-правову базу для захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту, зокрема військової окупації. Гаазька конвенція 1954 р. встановлює режим дворівневого захисту. Більшість її положень покликані захищати всі об'єкти, будівлі та споруди, які можна кваліфікувати як «культурні цінності» відповідно до статті 1, а невелика частина положень діє лише щодо окремої категорії культурних цінностей, що перебувають під так званим спеціальним захистом. У свою чергу, Другий протокол 1999 р. покликаний зрештою замінити спеціальний захист на цілісну систему охорони та виділяє особливу категорію культурних цінностей, що знаходяться під посиленням захистом. Це означає додатковий рівень захисту поряд із захистом, передбаченою Конвенцією та Другим протоколом для всіх культурних цінностей за змістом статті 1 Конвенції.

Гаазька конвенція є правовою базою, що базується на реальному військовому досвіді після Другої світової війни, де визначені заходи щодо захисту культурної спадщини в умовах війни. Однак залишаються проблеми, пов'язані з імплементацією положень у практичній площині.

Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року та Додаткові протоколи. Ухвалення конвенцій відбулося 12 серпня 1949 р. в Женеві (Швейцарія) на Дипломатичній конференції за участі представників понад 60 держав світу. Сьогодні у Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 р. беруть участь всі держави світу, а самі Конвенції з Додатковими протоколами до них є фундаментом міжнародного гуманітарного права [2].

Перша Женевська конвенція – Конвенція з поліпшення долі ранених на полі бою – була прийнята 22 серпня 1864 р. та ознаменувала виникнення міжнародного гуманітарного права. Послідовно були прийняті Женевські конвенції у 1906, 1929, 1949 рр. та Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 р. – у 1977 та 2005 рр.

Унікальність цих конвенцій полягає в тому, що разом зі Статутом ООН вони є єдиними міжнародними договорами, у яких беруть участь всі держави.

Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межею цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд з агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду.

Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р. діють разом із трьома Додатковими протоколами: Додатковим протоколом до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р.; Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, від 8 червня 1977 р.; Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми у вигляді Червоного хреста і Червоного півмісяця, від 8 грудня 2005 р.

Кожен Додатковий протокол – самостійний міжнародний договір, який передбачає окрему процедуру приєднання до нього держави-учасниці Женевських конвенцій. Ступінь участі держав у Додаткових протоколах є нижчим, ніж у Женевських конвенціях 1949 р.

Міжнародне гуманітарне право застосовується в разі збройного конфлікту та створено державами саме для того, щоб накласти певні рамки на насильство під час війни, обмежити страждання, захистити жертв війни.

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (ЮНЕСКО 1970 р.) є основним засобом міжнародної правової боротьби з незаконним оборотом культурних цінностей. Прийнята ЮНЕСКО 14 листопада 1970 р. [5], вона має непряме відношення до дій збройних сил, залучених до збройного конфлікту, у т. ч. військової окупації, за двома аспектами, які мають сприяти запобігання протиправної поведінки. По-перше, у статті 8 Конвенції передбачено

підвищену ймовірність переслідування осіб, які під час або після закінчення дійсної служби займалися незаконним вивезенням культурних цінностей з однієї країни чи ввезенням певних культурних цінностей до іншої країни. Відповідно до статті 8 держави-учасниці Конвенції повинні піддавати кримінальному або адміністративному покаранню всіх осіб, відповідальних за незаконне вивезення культурних цінностей з їхньої території або за незаконне ввезення на їх територію зареєстрованих культурних цінностей, вкрадених з музеїв, громадських пам'яток чи подібних місць. По-друге, зобов'язання, покладені на держави-учасниці Конвенції згідно зі статтями 7 і 13, підвищують ймовірність того, що будь-яка культурна цінність, незаконно вивезена особами, які перебувають на дійсній військовій службі, будуть вилучені та повернуті на батьківщину.

Згідно зі статтею 7 (b) держави-учасниці Конвенції мають відповідати за вимогу держави-учасниці, якій належить культурна цінність, вжити відповідних заходів для встановлення місцезнаходження та повернення цінності, вкраденої з музею, громадського пам'ятника або подібного місця та вивезеної після набрання цією Конвенцією сили. Відповідно до статті 13 (c) держави-учасниці Конвенції зобов'язуються відповідно до їх національного законодавства допускати прийняття заходів з метою повернення втрачених чи вкрадених культурних цінностей законним власникам. Відповідно до статті 13 (b) держави-учасниці Конвенції зобов'язуються вживати заходів до того, щоб їх компетентні служби спільними зусиллями забезпечили можливості якнайшвидшого повернення незаконно вивезених культурних цінностей їхнім законним власникам. У зв'язку з цим стаття 11 вимагає, щоб держави-учасниці Конвенції вважали незаконним примусовий вивіз та передачу права власності на культурні цінності в результаті (прямо чи опосередковано) окупації країни іноземною державою.

Бюлетень 1999/13 (ST/SGB/1999/13) Генерального секретаря ООН, опублікований 6 серпня 1999 р. під назвою «Дотримання силами Організації Об'єднаних Націй норм міжнародного гуманітарного права», набув чинності 12 серпня 1999 р. У бюлетені проголошено «основоположні принципи та норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до сил ООН, які проводять операції під командуванням та контролем ООН» [7, р. 9]. Ці основні принципи застосовуються до сил ООН, коли, перебуваючи в ситуаціях збройного конфлікту, вони беруть активну участь в них як комбатанти, у міру і на весь час їхньої участі.

Вони також застосовуються до примусових заходів або до операцій з підтримання миру, коли застосування сили дозволене як самооборона.

Деякі з цих принципів та норм мають значення для охорони культурних цінностей. Розділ 6 (6) Бюлетеня, короткий звід правил з охорони культурних цінностей, свідчить, що силами ООН заборонено піддавати нападу такі об'єкти та використовувати їх або безпосередньо прилеглі до них райони для цілей, що може призвести до їх знищення або пошкодження. Далі йдеться, що крадіжка, пограбування, незаконне присвоєння та будь-які акти вандалізму, спрямовані проти культурних цінностей, суворо заборонені.

Розділ 6 (9) забороняє силам ООН вдаватися до репресивних заходів, об'єктами яких є культурні цінності, що перебувають під захистом відповідно до розділу 6. Крім того, у розділі 5 Бюлетеня наведено різні загальні норми ПЗК щодо дій сил ООН щодо культурних цінностей. До них належить заборона на операції, що можуть спричинити випадкове пошкодження цивільних об'єктів, зобов'язання вживати всіх необхідних запобіжних заходів для захисту цивільних об'єктів від небезпек, пов'язаних з військовими операціями. На додаток до свого ширшого призначення Бюлетень Генерального секретаря дозволяє ООН взяти на себе зобов'язання з охорони культурних цінностей перед державами, де вони перебувають. Наприклад, стаття 7 Угоди між ООН та Ліваном про статус Тимчасових сил ООН у Лівані (ВСООНЛ) від 15 грудня 1995 р. зобов'язує ООН гарантувати, що ВСООНЛ проводить свої операції в Лівані у повній відповідності до принципів та духу Гаазької конвенції 1954 р. та інших норм. Важливо підкреслити, що збройні сили, задіяні в санкціонованих ООН операціях, командування та контроль якими здійснюють національні сили, а не ООН, мають дотримуватися покладених на їхню державу зобов'язань відповідно до права збройних конфліктів [12, р. 9].

Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха). 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні в присутності президента США Ф. Рузвельта, президента Чехословаччини Т. Масарика і Папи Римського Пія XI представники 21 держави Панамериканського союзу підписали Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток, в основу якого був покладений Пакт Реріха. У документі, який складався з преамбули і 8 статей, зазначалося, що історичні пам'ятки, музеї, наукові, художні, навчальні й культурні заклади розглядаються як нейтральні та як такі, що поважатимуться й

користуватимуться захистом з боку воюючих сторін. Це стосувалося також їх персоналу. Така ж повага і захист надавалися як у мирний час, так і під час війни (ст. 1) [1]. Щоб вирізняти вищезазначені пам'ятки і заклади, передбачалося ввести і використовувати розпізнавальний прапор – червоне коло з трьома червоними кружками всередині на білому тлі (ст. 3). Пам'ятки та заклади, які використовуються у воєнних цілях, позбавляються привілеїв, визначених у Договорі (ст. 5).

Згодом Пакт було покладено в основу Конвенції «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», прийняту в 1954 р.

Незважаючи на зусилля ЮНЕСКО та інших вищезгаданих організацій, існує кілька значних проблем і прогалин як у процесі застосування процедур захисту культурної спадщини у разі збройних конфліктів, так і в положеннях вищезазначених конвенцій. Знищення, пошкодження чи незаконне присвоєння культурних цінностей під час збройних конфліктів, у т. ч. при військовій окупації, мають прирівнюватися до військових злочинів. Багато порушників було засуджено за такі злочини як національними, так і міжнародними кримінальними судами та трибуналами у т. ч. Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі, Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії та Міжнародним кримінальним судом [7, р. 4–5].

І. Прокопенко, на той час директорка Українського державного інституту культурної спадщини, у своєму виступі на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звершення», що відбулася у Національній історичній бібліотеці України за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України (2023 р.), зазначила, що для збереження культурної спадщини важливим є своєчасне документування військових злочинів проти культурних цінностей на місці інциденту. Отримання і збереження інформації та доказів має ключове значення для встановлення факту порушення міжнародного гуманітарного права. Певні кроки, такі як збір доказів, значною мірою залежать від експертних та оперативних дій [9, с. 262]. У цьому контексті знання правових засад захисту та досвіду порятунку культурної спадщини в умовах надзвичайних ситуацій на сучасному етапі має для України особливе значення.

Список бібліографічних посилань

1. Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха) // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191#Text (дата звернення: 20.03.2025).
2. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року // Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення: 20.03.2025).
3. Іванова Н., Пестрецова О. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2022. Вип. 64. С. 28–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2022_64_4 (дата звернення: 20.03.2025).
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту // LIGA 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU54K01U> (дата звернення: 20.03.2025).
5. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 14 листопада 1970 року // LIGA 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU70K04U> (дата звернення: 20.03.2025).
6. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 20.03.2025).
7. Лісова І. В. Захист культурної спадщини в умовах війни: проблеми та перспективи // Суспільство, наука, освіта: актуальні дослідження, теорія та практика : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (27–28 листоп. 2024 р.) / Білоцерк. ін-т економіки та упр. ун-ту «Україна». Біла Церква, 2024. С. 22–26.
8. Поплавська М. В. Сучасні дослідження міжнародно-правового захисту культурної спадщини під час збройного конфлікту // Міжнар. відносини: теоретико-практ. аспекти. 2022. № 10. С. 69–84. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745X.10.2022.269479>.
9. Прокопенко І. Міжнародні норми та практика збереження культурної спадщини під час збройних конфліктів. Фіксація. Реституція. Повернення // Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звершення : зб. тез і повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф., 8 листоп. 2023 р. / Нац. іст. б-ка України, Ін-т історії України НАН України та ін. Київ, 2023. С. 257–269. (Сьомі Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька). URL: https://nibu.kyiv.ua/media/uploads/2023/12/17/vii_chytannya_2023_zbirnyk_tez.pdf (дата звернення: 20.03.2025).
10. Якобчук А. Російська агресія знищила або пошкодила майже 1400 пам'яток культурної спадщини України // Слово про слово : всеукр. християн. газ. URL: <https://slovoproslovo.info/rus-ruynuvannya-kulturnoi-spadshchyny-ukrayiny/> (опубл.: 25.02.2025; дата звернення: 20.03.2025).

11. Pauchard O. Le patrimoine, l'autre victime collatérale des guerres // Swissinfo. 2022. URL: <https://www.swissinfo.ch/fre/culture/le-patrimoine--l-autre-victime-collat%C3%A9rale-des-guerres/47480766> (дата звернення: 20.03.2025).

12. Protection of cultural property. Military manual / Roger O'Keefe, Camille Péron, Tofiq Musayev, Gianluca Ferrari. Paris : UNESCO, 2016. 91 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246633> (дата звернення: 12.03.2025).

13. World Heritage List Statistics // UNESCO World Heritage Centre. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/> (дата звернення: 20.03.2025).

УДК 94:929(477.52-25)

БІОГРАФІЯ ХАРКІВ'ЯНИНА БОРИСА КОВРАЙСЬКОГО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗЛАМІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Мамон Вячеслав Євгенович,
завідувач сектору формування інформаційної культури
Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка
м. Харків

***Анотація.** Розглядається життєвий шлях Бориса Коврайського – харків'янина, інженера, учасника Першої світової війни та жертви більшовицького терору. Через біографію героя досліджуються складні історичні злами початку ХХ ст., зокрема революції, воєнні події та репресії, що вплинули на долі тисяч українців. Показано взаємозв'язок особистої історії з ширшим контекстом соціально-політичних перетворень у Харкові та Україні. Стаття підкреслює важливість збереження пам'яті про тих, хто став свідком і учасником цих буремних часів.*

***Ключові слова:** Борис Коврайський, Харків, біографія, Перша світова війна, більшовицький терор, історичні злами, революції, українська інтелігенція, репресії, ХХ століття.*

У вирі революційних зламів, воєн та репресій ХХ ст. мільйони людських доль були перекреслені або забуті. Особливо важливо сьогодні – у час пошуку історичної правди – зберігати пам'ять про тих, хто жив у буремні роки, творив, боровся, кохав, і зрештою став жертвою безжального більшовицького терору. Їхні історії не лише про трагедію, а й про силу духу, гідність і прагнення залишити по собі слід у світі. Історія Бориса Коврайського – одна з таких, яку ми маємо знати і пам'ятати.

Борис Миколайович Коврайський народився 21 листопада 1879 р. у Харкові. За офіційними даними, його батьком був гірничий інженер, дворянин Микола Степанович Коврайський (нар. 1838), який походив з давнього козацько-старшинського роду, а матір'ю – Олександра Християнівна Дріттенпрейс (нар. 1840), донька першого луганського аптекаря Християна Івановича Дріттенпрейса, пруського підданого. Подружжя виховало шістьох дітей – доньку Софію та п'ятьох синів.

Проте родинна пам'ять зберегла іншу версію походження двох молодших синів – Володимира (нар. 1878) та Бориса. За переказами, їхній офіційний батько, Микола Коврайський, ще до їхнього народження вирушив на роботу до Сибіру, де безслідно зник. У цей непростий період родині допомагав бухгалтер Модест-Станіслав Мартинович Габель (нар. 1852), якого й вважали справжнім батьком молодших дітей. Однак у метричних записах Вознесенської церкви Харкова батьком обох синів вказано саме Миколу Коврайського.

Непрямим підтвердженням цієї родинної легенди можна вважати відсутність у студентських справах Володимира та Бориса Коврайських жодних нових документів про батька, окрім атестата про службу Миколи Коврайського за 1868 рік. Додатково ця версія узгоджується з близькими стосунками родин Коврайських та Ореста-Октавіана Габеля – старшого брата Модеста-Станіслава, що також вказує на тісний і тривалий зв'язок між сім'ями.

У 1891–1899 рр. Борис Коврайський навчався в Харківському реальному училищі. Уже з юного віку виявляв інтерес до суспільного життя: з 3 березня 1894 р. перебував під наглядом поліції, ймовірно, через симпатії до революційних ідей. Це перегукується з діяльністю його родичів і родини Ореста Габеля, також відомих своїми опозиційними поглядами.

У 1899 р. Борис вступив до Харківського технологічного інституту, де почав навчання на механічному відділенні. За спогадами нащадків, він більше захоплювався стрільбою та чимало часу проводив з рушницею типу «Монтекрісто», ніж за лекційною партою. У 1901 р. його вперше відрахували з інституту за участь у студентських заворушеннях, однак згодом поновили. Вдруге Бориса було відраховано у березні 1904-го – цього разу без права на поновлення, згідно з наказом реакційного директора інституту Миколи Шиллера. Того ж року він намагався вступити до Санкт-Петербурзького технологічного інституту.

У 1905 р. Коврайський одружився з Софією Павлівною Григорович, випускницею Харківського інституту шляхетних дівчат. Її батьком був настоятель Мироносицької церкви Павло Леонтійович Григорович. Лише після відставки Шиллера та лібералізації внутрішньої політики інституту 1906 р. Борис зміг поновити навчання. У 1911 р. він завершив ХТІ з відзнакою, отримавши звання інженера-технолога. Серед його однокурсників був талановитий інженер Християн-Альберт Гассельбрінк – майбутній чоловік кузини Бориса, Валерії Орестівни Габель. Гассельбрінк згодом став визнаним фахівцем у своїй галузі, однак його доля, як і доля багатьох представників інтелігенції, була трагічною: у радянські часи він став жертвою політичних репресій за сфабрикованою справою.

Харківська громадська бібліотека відігравала важливу роль в житті родин Габелів та Коврайських. Книгозбірня була не лише культурним осередком, а й місцем, з яким пов'язані імена окремих членів родини. Дядько Бориса – Орест-Октавіан Габель, а також старший брат Володимир Коврайський входили до складу правління бібліотеки. Чимало кузин працювали в ній бібліотекарками, підтримуючи тяглість до інтелектуальної та просвітницької праці.

Борис Коврайський також був пов'язаний з діяльністю бібліотеки: у 1914 р. він разом з дружиною Софією Павлівною значиться в списках її членів. Ймовірно, їхня участь стала частиною ініціатив із залучення нових членів внаслідок великих суспільних потрясінь.

З початком Першої світової війни Борис Коврайський був мобілізований до армії у званні прапорщика та направлений до 276-го піхотного Куп'янського полку, що входив до складу 69-ї піхотної дивізії 21-го армійського корпусу Російської імператорської армії. У серпні 1914 р. ці частини брали участь у наступальних операціях на території Східної Галичини проти військ Австро-Угорщини.

13 серпня 1914 р. полк брав участь у запеклому бою поблизу села Польські Лани, що неподалік Західного Бугу. Прапорщик Коврайський перебував у складі 3-ї роти, яка вела бій на лівому фланзі. Після поранення командира роти, штабс-капітана Мечислава Маєвського, Борис узяв на себе командування підрозділом, однак невдовзі і сам зазнав поранення, після чого передав командування прапорщику Ратнеку. З 15 серпня до 1 жовтня Коврайський лікувався в київському шпиталі Великої княгині Ольги Олександрівни, а з середини жовтня вже перебував у Харкові як поранений фронтовик.

Після лікування поранення, отриманого в Галичині, він знову повернувся до лав. За бойові заслуги Борис Коврайський був удостоєний ордена Святої Анни IV ступеня з написом «За храбрость». Однак війна тривала, і навесні 1916 р. він знову отримав поранення і станом на 14 квітня перебував у евакуаційному пункті при Покровській міщанській богадільні.

Попри численні поранення, Коврайський продовжив службу. За мужність і стійкість, проявлені на фронті, він отримав ще дві нагороди: орден Святого Станіслава III ступеня (наказом імператора від 24 січня 1917 р.) та орден Святої Анни III ступеня (наказом Тимчасового уряду від 23 травня 1917 р.). Ці відзнаки стали свідченням його вірності військовому обов'язку та незламного духу в умовах однієї з найжорстокіших воєн свого часу.

Під час Громадянської війни Борис Коврайський воював у складі Збройних сил Півдня Росії. Після поразки Білого руху опинився серед багатьох офіцерів, які відступили до Криму в надії на евакуацію, але були взяті в полон більшовиками. Саме в ці дні, за свідченнями родичів, до Криму прибула його двоюрідна сестра Марія Орестівна Габель-Ющенко, ідейна революціонерка та діячка бібліотечного руху. Вона, ймовірно, виконувала функції агітатора в щойно окупованому Криму. Серед полонених вона впізнала Бориса, та попри всі її намагання, врятувати його не вдалося. 22 листопада 1920 р. Борис Миколайович Коврайський був страчений разом із сотнями інших білих офіцерів за постановою надзвичайної трійки ВНК при РВС Південного фронту. Єдине, що Марія змогла зберегти, – це обручку брата, яку згодом передала його дружині Софії Павлівні.

У шлюбі з Софією Павлівною Григорович у них народилося двоє дітей: син Вадим (1911–1983) і донька Тетяна (1917–1948). Під час Другої світової війни Тетяну була вивезена на роботи до Німеччини. Вона не змогла повернутися на батьківщину й померла в еміграції у 1948 році. Вадим Коврайський, попри важку травму – у 1932 р. втратив праву руку під час студентської практики – здобув освіту на фізико-хімічному факультеті Харківського університету, у 1947 р. захистив дисертацію на ступінь кандидата хімічних наук. Протягом багатьох років він викладав курс фізичної хімії. Його діти, Георгій і Тетяна, продовжуючи родинні традиції, здобули освіту в Харківському політехнічному інституті. Сьогодні їхні нащадки живуть у США, Німеччині та Україні, зберігаючи зв'язок з Харковом.

Життєвий шлях Бориса Миколайовича Коврайського – це приклад долі інтелігентної людини з глибоким почуттям обов’язку перед родиною, суспільством, батьківщиною. Освічений інженер, фронтовик, учасник Першої світової та Громадянської воєн, він залишився вірним своїм переконанням до останнього подиху, пам’ять про нього збереглася в серцях нащадків, які, попри випробування, не втратили гідності та сили духу. Трагедія його загибелі стала символом безжального розколу, що пройшов майже через кожен українську родину в ХХ ст. Через долі таких родин ми краще розуміємо історію нашої країни та ціну, яку заплатили попередні покоління.

Список бібліографічних посилань

1. Русское Слово. 1914. 12 окт.
2. Кириллов А. История рода Каврайских. Санкт-Петербург : Синэл, 2019. 116 с.
3. Мамон В. Є. Життєвий шлях бібліотекарки Марії Габель-Ющенко // Короленківські читання, 2022. Бібліотеки, архіви, музеї в умовах війни / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка та ін. Харків, 2021. С. 88–95.
4. Мамон В. Є. Модест-Станіслав Габель – фундатор Харківського товариства велосипедистів-любителів // Культурна спадщина Слобожанщини : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2024. Число 55. С. 135–138.
5. Технологич. институт // Южный край. Харьков, 1911. 26 февр. С. 6.

Архівні джерела

6. Дело студента Коврайского Бориса Николаевича. ДАХО. Ф. 770. Оп. 2. Од. зб. 844.
7. Реляция боевых действий 69-ой пехотной дивизии и частей входивших в состав отряда Генерала Гаврилова за период боев 1914 года. РГВИА. Ф. 2399. Оп. 1. Д. 110.
8. Список (по старшинству в чинах) генералам, штаб и обер-офицерам и классным чиновникам 276-го пехотного Купянского полка к 3 ноября 1914 г. РГВИА. Ф. 408. Оп. 1. Д. 14017.

УДК 378.4(477.54-25):929Луньов:[7:06.05](091)

**МИСТЕЦЬКА ПРЕМІЯ імені А. Ф. ЛУНЬОВА
МІЖНАРОДНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ
УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Павлова Ольга Григорівна,
доцентка кафедри історіографії, джерелознавства
та археології історичного факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
м. Харків

***Анотація.** Розглянуто історію заснування у 2004 р. харківською художницею Ніною Вербук творчої мистецької премії імені А. Ф. Луньова для студентів історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, який історик закінчив у 1949 р. Заснування іменної премії – один із перших заходів зі вшанування пам'яті цього видатного педагога, музеєзнавця, мистецтвознавця, засновника Пархомівського історико-художнього музею.*

***Ключові слова:** премія імені А. Ф. Луньова, премії, Н. С. Вербук, історичний факультет Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, студенти, музей.*

Вручення іменних премій для студентів у Харківському університеті було започатковане ще у ХІХ ст., і протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. їх кількість лише зростала. У радянський час така форма стимулювання студентської наукової роботи була, скоріше, винятком.

Сучасні форми заохочення та стимулювання студентів до наукових пошуків мають різні форми, серед яких досить поширеним явищем стають і приклади заснування іменних премій та стипендій. Цей процес характерний і для історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Протягом останніх двадцяти років тут було засновано більше десяти іменних премій [15]. На сьогодні, наприклад, для учасників двох щорічних студентських наукових конференцій (молодих науковців краєзнавчої та Каразінських читань), крім Луньовської, вручаються премії імені П. Т. Тронька, А. Г. Слюсарського, професорів історичного факультету Ю. Й. Журавського, Б. К. Мигаля та ін. [15].

Творча премія імені А. Ф. Луньова стала однією з перших студентських відзнак сучасності. Її ініціатором і засновницею стала знана

харківська мисткиня, член Харківської організації Спілки художників України Ніна Семенівна Вербук [7]. Ця премія також стала одним із перших заходів зі вшанування пам'яті відомого педагога, музеєзнавця, краєзнавця, пам'яткознавця, мистецтвознавця Афанасія Федоровича Луньова [9].

Афанасій Федорович Луньов (15.01.1919–07.02.2004) – досить відома в колі науковців, музеєзнавців, педагогічної спільноти, краєзнавців особистість. Він випускник історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького 1949 р., учитель історії середньої школи села Пархомівка Краснокутського (нині Богодухівського) району Харківської області (1945–1995), засновник місцевого історико-художнього музею (1955) [1, с. 7], який створив авторську систему естетичного виховання учнів.

Ідея заснування премії у Ніни Вербук виникла одразу після смерті А. Ф. Луньова. Вперше вона була вручена на студентській конференції, яка традиційно проводилася на історичному факультеті [11] – 57-й щорічній науковій конференції молодих вчених «Каразінські читання», присвяченій 350-річчю м. Харкова, яка проходила 23 квітня 2004 р.

Першу премію – картину Н. С. Вербук «Літній день» – отримала студентка 5 курсу історичного факультету Белгородського університету Ольга Афанасьєва за доповідь «Візуальний ілюзіонізм як прояв сентенсивності в італійському живописі Високого Відродження» [11, с. 4]. Того ж року було розроблено Положення про премію, яку крім художниці підписали ректор ХНУ ім. В. Н. Каразіна В. С. Бакіров та декан історичного факультету С. І. Посохов [2, с. 190].

Н. С. Вербук особисто знала Афанасія Федоровича Луньова. Вона з великою повагою ставилася до нього та його справи з естетичного виховання учнівської молоді, безкорисливої багаторічної роботи зі створення, організації і діяльності музею на громадських засадах, часто спілкувалася з ним та підтримувала його починання [4].

Вони познайомилися ще 1995 року під час святкування 40-річчя Пархомівського музею. Її просто зачарувала ця непересічна особистість своєю мудрістю, подвижництвом, самовідданістю обраний справі, людяністю [5]. Тоді ж вона подарувала музею власну роботу «Ранній сніг», а наступного, 1996 року, влаштувала першу виставку своїх живописних робіт, що мала велику популярність серед відвідувачів і гостей музею [6]. Відтоді, у 1990 – на початку 2000-х років, вона неодноразово влаштовувала свої персональні виставки живописних та графічних творів, була

експонентом колективних виставок харківських художників, організованих у стінах Пархомівського історико-художнього музею [3; 12, с. 88]. До речі, свою графіку художниця вперше публічно виставила саме в цьому музеї [10].

Мисткиня декілька разів передавала в дар Пархомівському музею свої роботи, нині у його зібранні нараховується більше двадцяти її живописних та графічних творів. Останню колекцію своїх картин художниця передала у 2019 р. після закінчення персональної виставки «Кольорові мандри», влаштованої в університетській художній галереї ім. Генріха Семирадського. Ця виставка проходила 15–31 березня і була присвячена 100-річчю від дня народження А. Ф. Луньова. Частина картин, представлених на виставці, були також подаровані Каразінському університету та Харківському художньому музею. Треба зауважити, що на цій виставці були представлені художні твори Ніни Семенівни, які вона свого часу передала в фонд премії краєзнавчої конференції, а лауреати премії надали роботи мисткині для експонування.

Згідно з положенням премія вручається на щорічній міжнародній науковій краєзнавчій конференції молодих вчених за кращу доповідь з мистецтвознавства та музеєзнавства студенту історичного факультету університету. Картина для премії надається художницею, а кандидата на її отримання визначає комісія [2, с. 190]. На краєзнавчій конференції 2004 р., присвяченій 200-річчю університету, премію – картину «Сосни в Клементово. 2004» – отримала студентка кафедри історіографії джерелознавства та археології історичного факультету Світлана Бабич.

За двадцять років існування премії художниця передала до її фонду 24 роботи, із них 20 живописних і чотири графічні (2016, 2018, 2019, 2024 рр.). Серед графічних робіт три виконані в техніці літографія, а робота, передана для премії у 2024 р., виконана у новій графічній авторській техніці, у якій художниця почала працювати з 2020-х років. За жанром це пейзажні твори та натюрморти. До пейзажних сюжетів належить 14 робіт, серед яких три пейзажі виконані в техніці літографія, два пейзажі з серії «Храми» (премія 2009, 2017 рр.), натюрморти – 6 картин: на п'яти композиційно представлено букети квітів у вазоні, на останній – композиція з фруктів і вази на столі. Серед усіх літографій вирізняється одна – «Бабине літо, 1986», де в осінній пейзаж авторка гармонійно вплітає образ дівчини.

Доречно зазначити, що у 2007 р. до ідеї Ніни Семенівни приєднався харківський художник, член Харківської організації Національної спілки

художників України Валерій Миколайович Шматько, який передав у фонд премії три свої пейзажі: «Сонячна затока. 2003», «Голубі луки. 2004», «Стрілецька бухта. 2004» [13, с. 5].

Загалом лауреатами премії імені А. Ф. Луньова за двадцять років її існування стали 27 молодих науковців.

У 2005 р. Ніна Семенівна написала портрет Афанасія Федоровича (полотно, олія; 90 × 70) – поясне зображення на фоні будівлі музею, над яким розкинулася веселка, символ заснованого Луньовим учнівського мистецького гуртка «Райдуга» [8, с. 210]. Цей портрет став своєрідним логотипом усіх університетських заходів зі вшанування пам'яті А. Ф. Луньова та Всеукраїнської наукової конференції «Луньовські читання», започаткованої 2011 року на історичному факультеті з ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Цей портрет Ніною Семенівною було передано у фонд премії V Луньовських читань (2014 р.), за результатами яких лауреатом було визнано Пархомівський художній музей імені А. Ф. Луньова. Робота передана до колекції музею [14, с. 12].

Отже, заснування премії імені А. Ф. Луньова стало першим кроком у процесі вшанування пам'яті видатного випускника Каразінського університету, педагога і музеєзнавця. Існування премії є фактом не лише меморіалізації пам'яті, але й збереженням його спадщини та популяризації педагогічно-музейного досвіду. Премія об'єднала особистості А. Ф. Луньова, Н. С. Вербук і молодих науковців на царині мистецтвознавства, музеєзнавства і краєзнавства.

Список бібліографічних посилань

1. Афанасій Федорович Луньов – засновник Пархомівського художнього музею : (до 100-річчя від дня народж.) : біобібліогр. показч. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад.: В. Р. Антонова, С. О. Бикова. Харків, 2018. 72 с.
2. Афанасій Федорович Луньов : статті, спогади, документи, матеріали / Асоц. випускників, викладачів і друзів ХНУ ім. В. Н. Каразіна ; голов. ред. С. М. Куделко ; упоряд. О. Г. Павлова. Харків, 2009. 194 с. : іл., 14 арк. іл.
3. Бровко Н. Дарунки серця // Промінь. 2003. 15 лип. С. 2.
4. Вербук Н. Многие лета! // Время. 2004. 29 янв. С. 3.
5. Вербук Н. С. Служение красоте // Афанасій Федорович Луньов : статті, спогади, документи, матеріали / Асоц. випускників, викладачів і друзів ХНУ ім. В. Н. Каразіна ; голов. ред. С. М. Куделко ; упоряд. О. Г. Павлова. Харків, 2009. С. 113–116.

6. Козик Л. У світі прекрасного // Промінь. 1996. 18 трав. С. 2.
7. Ніна Вербук. Шлях. Живопис. Графіка : худ. альб. / авт. ст., голов. ред. О. Денисенко. Харків, 2021. 80 с.
8. Павлова О. Г. Постать музеєзнавця А. Ф. Луньова в контексті образотворчого мистецтва : (до 95-річчя від дня народж.) // Ніжин. старовина. 2014. № 18. С. 207–212.
9. Павлова О. Г. Премія ім. А. Ф. Луньова / фот. В. Літвінова // Промінь. 2004. 28 груд. С. 1, 2.
10. Павлова О. Г. Світ добра і краси : [виставка Н. Вербук у Пархомівському іст.-худож. музеї] // Промінь (Краснокутськ). 1998. 4 квіт.
11. Павлова О. Г. Художник вшановує пам'ять учителя : (до 10-річчя заснування премії імені А. Ф. Луньова живописцем Н. С. Вербук // Краєзнавство і учитель – 2015 : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 26–27.
12. Посвята часові. Ніна Вербук. Живопис. Графіка : альбом / авт.-упоряд. О. Й. Денисенко. Харків, 2009. 90 с.
13. Премія імені А. Ф. Луньова Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2004–2010 рр.) : [буклет] / уклад. О. Г. Павлова ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Іст. ф-т, кафедра історіографії, джерелознавства та археології, Асоціація випускників, викладачів і друзів ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Центр краєзнавства. Харків, 2011. [8] с.
14. Премія імені А. Ф. Луньова науково-практичного семінару «Луньовські читання» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2012–2019 рр.) : [буклет] / уклад. О. Г. Павлова ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Іст. ф-т, кафедра історіографії, джерелознавства та археології, Центр краєзнавства ім. акад. П. Т. Тронька. Харків, 2019. 20 с.
15. Премії та іменні стипендії. URL: <https://history.karazin.ua/nauka/premii-ta-imenni-stipendii.html> (дата звернення: 07.05.2025.)

УДК 025.17:908](477)''2016/2020''

**ФОНДИ КРАЄЗНАВЧОЇ ТЕМАТИКИ
ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ
У 2016–2020 РОКАХ**

Прокопенко Лілія Сергіївна,
головна бібліотекарка науково-дослідного відділу
Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого,
кандидат історичних наук, доцент
м. Київ

***Анотація.** Розглянуто дослідження бібліотек України 2016–2020 рр., присвячені бібліотечним фондам краєзнавчої тематики, вивченню їхнього стану, змісту, відповідності потребам різних груп користувачів, окремим аспектам промоції краєзнавчих ресурсів. Окреслено основний зміст рекомендацій, напрацьованих розглянутими дослідженнями.*

***Ключові слова:** краєзнавчі фонди бібліотек, бібліотечне краєзнавство, краєзнавча діяльність бібліотек, наукова робота бібліотек.*

Краєзнавчі ресурси мають потужну довгострокову та накопичувальну цінність, а збереження бібліотеками унікальних історичних записів, фотографій, спогадів, що документують минуле, як одне з найважливіших завдань цих установ, дозволяє зробити внесок у розуміння місцевою спільнотою свого минулого. Саме традиції, історія, культура та громадянська пам'ять формують громаду. Активно підтримуючи краєзнавчі ресурси та продовжуючи місцеві традиції, бібліотеки зміцнюють зв'язок усередині місцевої громади, зберігають її самобутність та підвищують почуття приналежності кожної людини до неї. З огляду на це, наукові дослідження краєзнавчих ресурсів є актуальними для бібліотек і незмінно становлять значну частину їхньої наукової роботи.

У 1976–2019 рр. на основі матеріалів соціологічних і бібліотекознавчих досліджень, авторефератів дисертацій, публікацій національних, державних, наукових та обласних бібліотек, закладів вищої освіти сфери культури України, а також звітів бібліотек про роботу науково-дослідний відділ Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого раз на п'ять років готував видання «Огляд науково-дослідної роботи бібліотек та закладів вищої освіти сфери культури України» [10].

Найповніше аспекти вивчення бібліотеками краєзнавчих ресурсів розкривалися у розділі «Бібліотечні ресурси», де загалом аналізувалося широке коло питань з формування фондів, моніторингу надходжень обов'язкового примірника документів, стану, використання та збереження бібліотечних ресурсів тощо. Відзначимо, що йдеться про бібліотечні ресурси традиційного формату, тому що дослідження впровадження та ефективності використання у бібліотеках нових інформаційних технологій, їх впливу на різні технологічні бібліотечні процеси, корпоративної діяльності бібліотек зі створення електронних каталогів, електронних ресурсів та інших проєктів, краєзнавчих у тому числі, розглядалися в іншому розділі. Станом на 2025 р. опубліковано дев'ять оглядів, які охоплюють дослідження 1970–2015 рр. У продовження цієї роботи проаналізуємо дослідження бібліотек України у 2016–2020 рр., присвячені бібліотечним фондам краєзнавчої тематики.

Метою дослідження Запорізької ОУНБ на тему «Краєзнавчі ресурси ОУНБ – важлива складова інформаційного потенціалу Запорізького регіону» (2017) було формування цілісного уявлення про сучасний стан краєзнавчих ресурсів бібліотеки та про їх відповідність потребам користувачів. На час проведення дослідження фонд краєзнавчих документів бібліотеки містив 9,9 тис. прим., серед яких книг – 8,5 тис., журналів – 0,4 тис., газет – 0,6 тис., карт – 0,2 тис., колекція рідкісних і цінних видань становила 0,4 тис. документів.

Послугами відділу краєзнавства у 2017 р. користувалися близько двох тисяч читачів. В опитуванні, проведеному в межах цієї розвідки, взяли участь не тільки користувачі бібліотеки, але й відвідувачі вебсайту Запорізької ОУНБ (<https://zounb.zp.ua>). 79% учасників опитування – це люди середнього віку з вищою освітою, переважно гуманітарного профілю. Результати опитування показали, що 48,4% респондентів зверталися до фонду краєзнавчих документів систематично, 35,5% – за необхідності, 16,1% – ще не долучилися до використання краєзнавчих ресурсів бібліотеки. Мотивами звернень до краєзнавчих бібліотечних зібрань були професійні потреби (у т. ч. наукові) – у 57% респондентів, самоосвітні – у 35%, освітні – у 8%.

Користувачі надавали перевагу роботі з паперовими документами: книгами – 87,1%, журналами і газетами – відповідно 54,8% та 48,4%; близько 10% користувачів зверталися до рукописних джерел. 60% респондентів активно користувалися електронними аналогами друкованих документів, представленими на краєзнавчому вебсайті бібліотеки

«Про Запорізький край». Аналіз статистики відвідувань окремих розділів краєзнавчих вебресурсів показав, що найпопулярнішими були такі теми: «Міста і села Запорізької області» (22% від загальної кількості відвідувань), «Запоріжжя в особах» (19%), «Запорізький індустріальний комплекс» (17%).

Визначаючи пріоритетні джерела інформації про краєзнавчі документи, 51,6% респондентів високо оцінили інформаційний потенціал книжкових виставок, 38,7% віддали перевагу каталогам, 32,3% – рекомендаціям бібліотекаря, 32,3% – інтернету, 22,6% – бібліографічним покажчикам, 22,6% покладалися на рекомендації колег, друзів, ЗМІ.

Рекомендації дослідження вказали на необхідність таких заходів: розгорнути системну роботу зі створення та підтримки публікацій у Вікіпроєктах задля забезпечення як збагачення змісту та якості загальнодоступної інформації про край, так і ефективного просування краєзнавчих ресурсів бібліотеки в цифровому середовищі; розпочати формування цифрової колекції такої складової краєзнавчих ресурсів бібліотеки, як спогади запоріжців – учасників і свідків визначних історичних подій, їхніх біографій, документів особистих архівів; активізувати використання можливостей візуального та звукового представлення краєзнавчої інформації у створенні образу регіону [2, с. 21–22].

Над вивченням поточного стану інформаційно-документних ресурсів з питань краєзнавства та довідково-бібліографічного апарату працювала і ОУНБ ім. Д. І. Чижевського (м. Кропивницький), яка на базі 25-ти центральних районних і центральних міських бібліотек (ЦРБ і ЦМБ) Кіровоградської області провела дослідження «Вивчення стану краєзнавчого інформаційного ресурсу та його використання у центральних районних та міських бібліотеках Кіровоградської області» (2018).

Станом на час проведення дослідження сукупний краєзнавчий фонд ЦРБ та ЦМБ області складав 20,9 тис. прим. (2,3% від загальної кількості фонду цих бібліотек). В окремих бібліотеках його кількість коливалася в таких межах: для книжкових видань – від 235 прим. (0,6%) у Бобринецькій ЦРБ і до 1610 прим. (8,2%) у Благовіщенській; для періодичних видань – від двох назв у Гайворонській та Устинівській ЦРБ і до дев'яти в Олександрівській. 100% учасників дослідження основним джерелом комплектування краєзнавчими ресурсами назвали обмінні фонди обласних бібліотек. Крім того, 88% опитаних отримували дарунки від авторів і видавців, 44% поповнювали краєзнавчі фонди через книжкові магазини.

Вивчення стану довідкового апарату фонду краєзнавчої літератури та місцевих видань показало, що зведений краєзнавчий каталог мали тільки п'ять центральних бібліотек, каталог місцевих видань – 4, картотеку довідкових краєзнавчих видань – 16, краєзнавчу картотеку – 15, картотеку персоналій – 12, картотеку лауреатів обласних, районних, міських премій – 8. Жодна з центральних бібліотек не мала топографічної картотеки населених пунктів бібліотек району. 14 центральних бібліотек області брали участь у Кіровоградському регіональному кооперативному каталозі.

Серед популярних джерел інформації про краєзнавчі документи та місцеві видання респонденти назвали індивідуальне інформування (100%), бібліографічні списки (72%), інформаційні бюлетені та пам'ятки користувачам (60%), календарі знаменних і пам'ятних дат (48%), дайджести (8%) тощо. За тематикою найпоширенішими краєзнавчими запитами користувачів були: історія краю – 100% опитаних, інформація про письменників (та їхні твори) та про відомих осіб краю – по 84%, природа краю – 76%, тематичні досє – 60%, місцеві архітектурні пам'ятки – 24%.

Під час дослідження виявлено, що серед найбільш популярних та ефективних заходів з промоції краєзнавчих ресурсів – організація книжкових виставок. У 2018 р. центральні бібліотеки області організували 219 книжкових виставок історичного, народознавчого та літературознавчого тематичних напрямів. Переважна більшість респондентів-бібліотекарів (83%) відзначили, що досить ефективними формами промоції краєзнавчих ресурсів були презентації книг та зустрічі з письменниками. Користувачі також охоче брали участь у віртуальних мандрівках (52%) та літературно-краєзнавчих експедиціях (44%). Загалом у 2018 р. центральні бібліотеки провели 253 масові заходи краєзнавчої тематики. Прикметно, що 7 ЦРБ (28%) проводили соціологічні дослідження з питань краєзнавчої діяльності.

Для осучаснення формату краєзнавчої діяльності ЦРБ та ЦМБ області було рекомендовано залучати альтернативні джерела фінансування; активніше використовувати цифрові технології для промоції літератури та знань з питань краєзнавства (зокрема, за рахунок ведення власних краєзнавчих баз даних, відображення краєзнавчої роботи на вебсайтах бібліотек), розвивати партнерські зв'язки та координувати співпрацю з краєзнавчої діяльності з музеями, літературними об'єднаннями, громадськими організаціями тощо [5].

У дослідженні Миколаївської ОУНБ ім. О. Гмирьова (нині – Миколаївська ОУНБ) на тему «Сучасний стан краєзнавчих фондів районних ЦБС Миколаївської області» (2016) взяли участь 443 бібліотеки області: 19 ЦРБ, 18 районних бібліотек для дітей, 14 міських та 392 сільські бібліотеки-філії.

На час проведення дослідження фонди краєзнавчих документів районних ЦБС області нараховували понад 102 тис. прим. Орієнтовна частка краєзнавчих документів у бібліотеках становила близько 2,3% від усього фонду. Найбільшу кількість краєзнавчих матеріалів – понад 1 тис. прим. на бібліотеку – мали п'ять ЦРБ (Баштанська, Вознесенська, Врадіївська, Єланецька, Новоодеська). Середній обсяг краєзнавчих фондів на одну бібліотеку-філію складав 227 прим. та коливався від 112 прим. у Жовтневій ЦБС до 248 прим. у Врадіївській.

Аналіз типологічного складу краєзнавчих фондів показав, що головною їх складовою були книги – 97 тис. прим. До бібліотек районних ЦБС надходило 28 назв газет та журналів краєзнавчої спрямованості, сільські бібліотеки-філії отримували в середньому по дві газети. Деякі ЦБС мали також картографічні видання. Про краєзнавчу інформацію на електронних носіях повідомили шість ЦБС – це методичні та бібліографічні матеріали про історію та діяльність бібліотек, про історичні та заповідні місця Миколаївської області тощо, підготовлені провідними публічними бібліотеками Миколаєва. Наявність аудіовізуальних краєзнавчих видань у своїх фондах відзначила тільки Баштанська ЦБС. Дослідження виявило, що всі бібліотеки-учасниці дослідження приділяли увагу формуванню фонду неопублікованих документів краєзнавчого змісту.

Згідно з даними аналізу галузевого складу краєзнавчих фондів бібліотек, 50% документів – видання суспільно-політичної тематики, 33% – художня література, 8% – література природничої тематики. Кількість документів з питань культури, мистецтва та спорту, мовознавства та літературознавства, а також технічної літератури була незначною і коливалася в межах від 1 до 4%.

Вивчення мовного складу краєзнавчих фондів показало, що більшу частину краєзнавчих документів складали документи українською мовою – 55,6%, решта – 44,4% – російською.

Бібліотеки області брали участь у створенні електронних краєзнавчих ресурсів. У структурі вебсайту Миколаївської ОУНБ функціонує регіональний інформаційний портал «Прибужжя», забезпечено

доступ до вебсайтів 19 ЦБС області та корпоративного каталогу ЦРБ області.

За підсумками дослідження підготовлено рекомендації для Миколаївської ОУНБ стосовно доукомплектування краєзнавчими виданнями, які бібліотеки області отримали поза рамками державних та обласних програм книговидавання у 2005–2015 рр. і що виявилися відсутніми у фондах ОУНБ, та організації заходів з підвищення кваліфікації бібліотекарів області, відповідальних за краєзнавчу роботу. ЦБС області рекомендовано дотримуватися належного розподілення серед бібліотек-філій краєзнавчих видань, отриманих за обласною програмою поповнення бібліотечних фондів; активніше передплачувати місцеві періодичні видання; поліпшувати якість електронних каталогів краєзнавчих видань; популяризувати краєзнавчу літературу; поновити документацію, що регламентує здійснення краєзнавчої діяльності в бібліотеках [9].

Краєзнавчі ресурси є потужним інструментом діяльності бібліотек для дітей та юнацтва, спрямованої на виховання національної самосвідомості молодих людей, вивчення ними вітчизняної історії, ознайомлення з історико-культурною національною спадщиною і формування на цьому підґрунті патріотичних почуттів, поваги і любові до рідного краю. Тому наукові дослідження краєзнавчих ресурсів цих бібліотек мають особливе прикладне значення.

Хмельницька обласна бібліотека для дітей (ОБД) ім. Т. Г. Шевченка провела соціологічне дослідження «Краєзнавчі інформаційні ресурси та послуги бібліотек для дітей» (2017), приурочене до відзначення 80-річчя утворення Хмельницької області. Мета розвідки – вивчити специфіку краєзнавчих інформаційних ресурсів, укомплектованість фондів бібліотек для дітей області, рівень задоволеності потреб користувачів у краєзнавчій літературі.

Фонд краєзнавчих документів у бібліотеках області для дітей становив 13,7% від загального фонду в міських бібліотеках; 7,8% – у районних і бібліотеках об'єднаних територіальних громад; 1,1% – у сільських. Станом на час проведення дослідження, за дев'ять місяців 2017 р. до бібліотек області надійшло 669 прим. документів, з них до Хмельницької ОБД ім. Т. Г. Шевченка – 116 прим. У середньому до бібліотек надійшло по 17 прим., найбільше – у середньому по 58 прим. – отримали бібліотеки м. Хмельницький.

У межах дослідження проведено опитування, у якому взяли участь 574 респонденти, з них 58 бібліотекарів бібліотек для дітей та 516 читачів-учнів 6–9 класів (326 дівчаток і 190 хлопчиків). Опитування бібліотекарів окреслило тематику найпоширеніших запитів користувачів щодо краєзнавчої літератури. Так, 60% запитів стосувалися історії краю, 58% – письменників та їхніх творів, 34% – природи краю, 26% – відомих особистостей, 19% – місцевих архітектурних пам'яток. Аналіз відповідей респондентів-дітей підтвердив думку бібліотекарів про те, які теми про край цікавлять їх найбільше: 54% респондентів – історія, 47% – література, 42% – народні традиції, 39% – природа, 23% – архітектура. Найчастіше запити користувачів на краєзнавчі матеріали зумовлені потребами шкільної програми – на це вказали 61% респондентів, написанням рефератів – 47%, необхідністю підготувати додатковий матеріал до теми уроку – 32%; викликані особистим інтересом – 30%.

66% респондентів-дітей відзначили, що бібліотека є пріоритетним закладом, куди вони звертаються за інформацією з питань краєзнавства. 31% респондентів також активно використовували інтернет, 19% зверталися за допомогою до школи, 15% – у музей, 12% покладалися на потенціал домашніх бібліотек. 86% респондентів цілком задовольняли свої краєзнавчі інформаційні потреби за допомогою бібліотечних ресурсів, 13% – не завжди і лише 1% не отримував потрібної інформації в бібліотеках. Ці відсотки однакові для учнів усіх класів.

Серед джерел одержання краєзнавчої інформації переважали книги (76%) та мережа «Інтернет» (65%), також використовувалися матеріали, підготовлені бібліотекарями (52%), і газети (27%). Найвищі рейтинги вебсайтів, як джерела краєзнавчої інформації, мали ресурси районної бібліотеки для дітей – їм надавали перевагу 50% респондентів – та вебсайт Хмельницької ОДБ – 48% опитаних.

38% бібліотек-учасниць дослідження створювали власні віртуальні краєзнавчі ресурси – відеоролики, відеонариси, слайд- та відеопрезентації, віртуальні виставки, 34% мали окремий розділ з краєзнавства на вебсайті, 28% вели власні краєзнавчі бази даних.

Серед різноманіття масових та індивідуальних форм промоції літератури та знань про край бібліотекарі – учасники опитування виокремили заходи, які відбуваються з використанням інформаційних технологій. Особливий інтерес користувачів викликали віртуальні подорожі, відеопанорами, онлайн-екскурсії. Відповіді респондентів-дітей підтвердили думку бібліотекарів: 30% користувачів захоплювалися

онлайн-мандрівками краєм, 22% подобалося зустрічатися онлайн з відомими людьми, 18% брати участь у віртуальних квестах. Не втрачали своєї популярності такі заходи, як книжкові виставки і презентації, зустрічі з письменниками (наприклад, проєкт «Письменник зблизька»), вікторини, уроки, марафони, літературно-краєзнавчі експедиції, мандрівки, інтелектуальні ігри, екскурсії в музеї та пам'ятними місцями тощо. Переважна більшість респондентів виявилися активними учасниками краєзнавчих масових заходів: 61% шестикласників, 68% семикласників, 58% восьмикласників, 71% дев'ятикласників.

Дослідження показало, що бібліотеки для дітей мали потужно розбудовані партнерські відносини з різними організаціями. Так, 97% бібліотек налагодили співпрацю з установами, які також активно проводять краєзнавчу роботу, з них 51% мали найтісніші контакти з музеями, 20% – з районними Будинками творчості, 18% – з літературними спілками, 15% – з поетичними об'єднаннями, 3% – з молодіжними організаціями.

58% респондентів повідомили про активну проєктну діяльність бібліотек у сфері краєзнавства, 34% – про організовану роботу клубів, 22% – про проведення різноманітних акцій.

Результати дослідження акцентували увагу на необхідності урізноманітнення традиційних та новітніх форм промоції краєзнавчих інформаційних ресурсів та послуг бібліотек для дітей в області, зокрема, шляхом ведення власних краєзнавчих баз даних, використання можливостей бібліотечних вебсайтів; розвитку проєктної діяльності; удосконаленні методичної підтримки бібліотек області з боку Хмельницької ОБД ім. Т. Г. Шевченка [4].

Окрім дослідження фондів, у фокусі уваги науковців упродовж досліджуваного періоду також були й інші аспекти діяльності бібліотек, пов'язані з краєзнавством. Результати багатоаспектного вивчення використання бібліотечних фондів є надійним підґрунтям для їх якісного формування та ефективного обслуговування користувачів. У 2016–2020 рр. бібліотеки активно й ґрунтовно вивчали використання фондів, зокрема нових надходжень, отриманих за державними і обласними програмами. Так, Закарпатська ОУНБ ім. Ф. Потушняка у межах дослідження «Використання в бібліотеках області краєзнавчої літератури, придбаної за кошти обласних програм» (2020) зосередилася на визначенні ефективності використання вказаної краєзнавчої літератури, встановленні її

відповідності запитам користувачів і виявленні недоліків у системі її розповсюдження у бібліотеках області [1].

Упродовж аналізованого періоду ОУНБ ім. Д. І. Чижевського (м. Кропивницький) на базі 25 публічних бібліотек Кіровоградської області реалізувала два дослідження, метою яких було визначення ефективності використання та відповідності краєзнавчих видань запитам користувачів. У 2016 р. це була розвідка на тему «Вивчення використання краєзнавчої літератури у бібліотеках області, придбаної за кошти департаменту культури, туризму та збереження культурної спадщини облдержадміністрації, видання 2013–2015 років», у 2019 – «Вивчення використання у бібліотеках області краєзнавчої літератури, яка надійшла з обмінно-резервного фонду обласної бібліотеки у 2016–2018 рр. у рамках Обласної програми розвитку книговидавництва та книгорозповсюдження на 2016–2020 роки» [6; 7].

Зауважимо, що переважна більшість досліджень, зазвичай, проводиться великими бібліотеками: національними, державними, обласними. Тому цінним є досвід Хмельницької ЦМБ, яка у 2018–2019 рр. у межах розвідки «Використання краєзнавчої літератури у бібліотеках міста, яка надійшла протягом 2014–2017 років» з метою стимулювання користувачів до активного читання вивчала інтенсивність використання та промоцію краєзнавчих фондів у міських бібліотеках, а також попит користувачів на видання авторів Хмельниччини [8].

Національна історична бібліотека України у 2020 р. провела дослідження «Бібліографічні ресурси регіональних бібліотек у системі інформаційного забезпечення біографічних досліджень видатних діячів краю: сучасний стан і тенденції» [3].

Отже, у проблематиці наукової роботи бібліотек України з року в рік чільне місце посідає тематика, пов'язана з краєзнавчими ресурсами, які є головним засобом реалізації одного з пріоритетних напрямів діяльності бібліотек регіонального рівня – краєзнавчої роботи. Дослідження краєзнавчих бібліотечних ресурсів другої половини 2010-х років демонструють прагнення українських науковців і практиків різноаспектно підійти до їх розуміння як загальнодержавної культурної цінності, значимість якої потребує розроблення нових підходів до національно зорієнтованих концепцій розвитку та функціонування. Таке завдання вимагає пошуку нової моделі використання інтелектуального потенціалу, зосередженого в бібліотеках України, на основі опанування новітніх методик зі збереженням традицій вітчизняного фондознавства.

Список бібліографічних посилань

1. Використання в бібліотеках області краєзнавчої літератури, придбаної за кошти обласних програм : матеріали обл. дослідж. / Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф. Потушняка ; уклад. В. Лехцер. Ужгород, 2020. 28 с.
2. Звіт про роботу комунального закладу «Запорізька універсальна наукова бібліотека» Запорізької обласної ради за 2017 рік. Запоріжжя, 2018. 56 с.
3. Краєзнавча робота в бібліотеках України : інформ. бюл. Вип. 31. Біобібліографічні ресурси регіональних бібліотек України у системі інформаційного забезпечення біографічних досліджень про видатних діячів краю: сучасний стан, тенденції / Нац. іст. б-ка України ; підгот.: В. П. Кисельова, О. В. Покропивна. Київ, 2020. 178 с.
4. Краєзнавчі інформаційні ресурси та послуги бібліотек для дітей : підсумки регіон. соціол. дослідж. / Хмельниц. обл. б-ка для дітей ім. Т. Г. Шевченка ; підгот. О. М. Цегельник. Хмельницький, 2010–2025. URL: http://odb.km.ua/?dep=38&w=show_dpage&dep_up=615&dep_cur=624&dpage_id=325#gsc.tab=0 (опубл.: 08.06.2018; дата звернення: 19.03.2025).
5. Охріменко М. Аналіз соціологічного дослідження «Вивчення стану краєзнавчого інформаційного ресурсу та його використання у центральних районних та міських бібліотеках Кіровоградської області» / Обл. універс. наук. б-ка ім. Д. І. Чижевського. 2018. 3 с. URL: <https://old.library.kr.ua/bibsprava/analys.docx> (дата звернення: 19.03.2025).
6. Соціологічне дослідження «Вивчення використання краєзнавчої літератури у бібліотеках області, придбаної за кошти департаменту культури, туризму та збереження культурної спадщини облдержадміністрації, видання 2013–2015 років» / Обл. універс. наук. б-ка ім. Д. І. Чижевського. Кіровоград, 2016. 8 с. URL: <https://old.library.kr.ua/bibsprava/doslid2016.html> (дата звернення: 19.03.2025).
7. Соціологічне дослідження «Вивчення використання у бібліотеках області краєзнавчої літератури, яка надійшла з обмінно-резервного фонду обласної бібліотеки у 2016–2018 рр. у рамках Обласної програми розвитку книговидання та книгорозповсюдження на 2016–2020 роки»: (за матеріалами бібліотек області) / Обл. універс. наук. б-ка ім. Д. І. Чижевського. Кіровоград, 2019. 8 с. URL: <https://old.library.kr.ua/bibsprava/knugoduv.docx> (дата звернення: 19.03.2025).
8. Соціологічні дослідження в бібліотеках області // Науково-дослідна робота в бібліотеках Хмельниччини: 2018–2019 роки / Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ; уклад. А. М. Гуменюк. Хмельницький, 2020. Вип. 14–15 С. 20–36. URL: http://ounb.km.ua/vidanya/2020/2020_11_09_1_11.pdf (дата звернення: 19.03.2025).
9. Сучасний стан краєзнавчих фондів ЦБС Миколаївської області: підсумки обл. соціол. дослідж. / упоряд.: Т. М. Вільовка, А. П. Грабарь; Миколаїв. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гмирява. Миколаїв, 2016. 16 с.

10. Швачка Т. О. Огляд науково-дослідної роботи бібліотек та закладів вищої освіти сфери культури України // Українська бібліотечна енциклопедія. Київ, 2025. URL: [https://ube.nlu.org.ua/article/Огляд_науково-дослідної_роботи_бібліотек_та_закладів_вищої_освіти_сфери_культури_України_\(видання\)_\(дата_звернення:_19.03.2025\).](https://ube.nlu.org.ua/article/Огляд_науково-дослідної_роботи_бібліотек_та_закладів_вищої_освіти_сфери_культури_України_(видання)_(дата_звернення:_19.03.2025).)

УДК 02(477.52)

ПІД ПРИЦІЛОМ ВОРОГА: З ДОСВІДУ РОБОТИ БІБЛІОТЕК КРАСНОПІЛЬЩИНИ

Рибалка Наталія Юріївна,
завідувачка Угроїдської бібліотеки-філії № 1
комунального закладу «Краснопільська публічна бібліотека»
с-ще Угроїди Сумської області

***Анотація.** Висвітлено діяльність Угроїдської бібліотеки-філії № 1 КЗ «Краснопільська публічна бібліотека» за час повномасштабного російського вторгнення.*

***Ключові слова:** Краснопілля, Угроїди, публічні бібліотеки, діяльність бібліотек.*

Краснопільська громада знаходиться за 10 км від російсько-українського кордону, тому з перших секунд відчула всі жахіття повномасштабного вторгнення: колони танків, постріли, гучні вибухи повернули нас у далекий 1941-й. Як жити, як існувати 10-тисячному населенню селища? Заклади культури, бібліотеки, лікарня приймають рішення працювати далі, тільки в новому форматі, під прицілом ворога.

Краснопільській центральній бібліотеці до повномасштабного вторгнення підпорядковувалися 22 сільські бібліотеки-філії ЦБС. На сьогодні з них працюють лише 11. Це люди зі сталевими нервами, які тримають культурний фронт, чинять інформаційний спротив, підтримують і допомагають захисникам Збройних Сил України уже протягом трьох років. Це жінки, які під обстрілами готували окопні свічки та готувалися до Міжнародного конкурсу мистецтв «Солов'їна мить». Це працівники культури, які плели сотні метрів маскувальних сіток та тренувалися для участі в мистецькому фестивалі «Різдвяний передзвін». Це бібліотекари, які збирали продукти, донатили, в'язали теплі шкарпетки, готували смаколики. Це люди, які ні на мить не зупиняли своєї діяльності, брали участь в щорічних онлайн-конкурсах читців, конкурсах з правового

просвітництва, флешмобах («Моя Україна – єдина та вільна» до Дня Незалежності, «Посміхайтесь світанку, Одягайте вишиванки!» до Дня вишиванки; «Книжковий ланцюг єдності» до Дня Соборності тощо), виставках, демонструючи свої знання та уміння. Це – незламні люди. Велика вдячність і шана нашим бджілкам-трудівницям. Їхній насназі можна тільки позаздрити.

Особливу увагу хотілося б приділити рідному селищу Угроїди, де я народилася і працюю нині. Воно розташоване в живописному місці на семи пагорбах, між якими б'ють джерела, квітне лавандове поле. Дзеркальні ставки, широколисті ліси – це справжнє царство достатку. Наша земля споконвіку славилася плодоносними садами та родючими полями. Це місце моєї сили.

З усіх сторін видніється Пророко-Іллінський храм, архітектурна перлина нашого селища, духовний осередок нашого краю [3]. Він збудований на східній околиці села місцевим поміщиком колезьким асесором Миколою Антоновим у 1847 р., про що сьогодні свідчить напис біля входу.

На в'їзді до селища всіх привітно зустрічає старенька Угроїдська бібліотека. Побудована в 1960 році, вона з того часу ні на мить не припиняла своєї роботи. Її фонд налічує близько семи тисяч книг, серед яких значне місце займає краєзнавча література. На жаль, наразі немає можливості вивезти всю літературу, оскільки селище знаходиться в сірій зоні.

Під час воєнного стану в соціальних мережах створено сторінку, на якій представлено життя Угроїдської бібліотеки-філії № 1 та бібліотеки-філії № 2, що знаходиться в селі Наумівка. Незважаючи на умови військової агресії, бібліотека продовжувала свою діяльність: брала участь онлайн у Всеукраїнських літературних конкурсах «У римах світлих оживає слово», «Скарби Краснопільського краю», Всеукраїнському творчому конкурсі «Що для мене Україна?» тощо), створювала вікторини («Всеволод Нестайко – сонячний казкар»), була учасницею флешмобів, присвячених пам'ятним подіям (до Дня пам'яті та примирення «Не забудемо, назавжди пам'ятаємо!», до Дня Соборності, до Дня Гідності та Свободи, «Наш прапор-це воля, слава і сила»), проводила інформаційні години «Про дива і таємниці Природи-чарівниці» (до Дня Землі), поширювала інформацію про підготовлені книжкові виставки, літературні інсталяції.

У важкі для всієї країни часи нас підтримали благодійні організації, наприклад, від німецьких партнерів Goethe-Institut в Україні ми отримали книжкову валізку, а волонтер Станіслав Блащук з Києва надіслав книги патріотичного змісту. Також бібліотека брала участь в проєкті «Польська поличка в Україні», завдяки чому також поповнила свої фонди. Від української письменниці, режисерки та сценаристки Юлії Мироненко, що публікується під псевдонімом Інгурен Гутен, отримали книгу-роман «Ми помираємо лише раз», а від Наталії Калиновської – поетеси, членкині Національної Спільноти письменників України – книги «Голос війни», та «Шануй своє коріння».

Цікаву історію має й наша Краснопільська громада. Ще близько 1640 р. був споруджений невеликий острог-укріплення Краснопілля, що швидко зростав [2]. Сюди прибуло багато українських селян та козаків – утікачів від польсько-шляхетського гніту. З часом на цих землях були засновані великі економії, що займалися вирощуванням цукрового буряку, створювалися цукрові заводи. Один з них в Угроїдах заснував 1891 р. Іван Герасимович Харитоненко. Перші згадки про Угроїдський цукровий завод Торгового дому «И. Г. Харитоненко съ С-мъ» зустрічаємо у виданнях кінця XIX – початку XX ст. [1]. Ця інформація допомагає дізнатися цікаву інформацію про кількість працівників, робочих змін. Так, при заводі працювала лікарня на 15 ліжок з постійним лікарем та фельдшером, діяло однокласне початкове училище на 30 чоловік. Також є інформація про ремонтні майстерні та цегляні підприємства. Деякі споруди збереглися до сьогодні, але підлий ворог наносить цинічні удари і знищує все на своєму шляху.

Нині, на жаль, наша громада знаходиться в стадії агонії. У березні цього року ворог наніс наймасивніші удари КАБами по Краснопіллю та Угроїдах, перетворивши за три дні громаду в руїни. Мешканці залишилися без домівок та місця роботи. Триває евакуація. Та ми живі, ми намагаємось підвестись з колін і працювати далі, відроджувати українське, пам'ятати і відстоювати культурну спадщину нашого краю.

Сьогодні моя місія полягає не в тому, щоб вкотре виступити для звіту, а для того, щоб про нас знали, бачили і не забували, бо ми того варті!

Список бібліографічних посилань

1. Гнедич А. Г. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии Вып. 1: Количественное и качественное развитие производств. Перечень промышленных заведений Харьковской губ. / А. Г. Гнедич, С. Аксенов. Харьков : Тип. А. Дарре, 1899. 198 с.
2. Грищенко Н. П., Косарев А. Г., Петров Г. Т. Краснопілля // Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Київ, 1973. [Т.] : Сумська область. С. 291–303.
3. Екскурсія «Історія Пророко-Іллінського храму» // Угроїдський ліцей Краснопілля селищної ради. URL: <https://sites.google.com/site/ugroidy/шкільний-музей/екскурсія-історія-пророко-іллінського-храму> (дата звернення: 12.05.2025).
4. Угроїдська селищна бібліотека філія № 1 // Facebook. Дата створення сторінки 18 березня 2023 р. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100090894745849> (дата звернення: 12.05.2025).

УДК 930.25:004]:355.48(470:477)“2022/...”]:027.021(477.72)ХОУНБ

ДОКУМЕНТУЄМО ЗЛОЧИНИ РОСІЇ ПРОТИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (досвід Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олеся Гончара)

Сватула Тетяна Леонідівна,
заступниця директора з наукової роботи
Херсонської обласної універсальної наукової
бібліотеки ім. Олеся Гончара
м. Херсон

***Анотація.** Розглянуто проекти Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олеся Гончара щодо документування злочинів окупаційних російських збройних сил проти культурної та історичної спадщини Херсонщини.*

***Ключові слова:** російсько-українська війна, воєнні злочини, культурна спадщина, документування, бібліотеки, краєзнавство, Херсонська ОУНБ імені Олеся Гончара.*

Херсонщина є унікальною областю України: за короткий час практично вся її територія опинилася в окупації; правобережна частина прожила майже 9 окупаційних місяців і наразі перебуває під постійними обстрілами російських військ; лівобережна частина й досі залишається під

окупацією РФ. Російські війська тимчасово окупували майже 70% Херсонської області, на території регіону тривають бойові дії. Підконтрольна Україні частина області за останні два роки була обстріляна російськими військами понад 700 тисяч разів з різних видів озброєння.

З 2022 р. бібліотекарі Херсонської ОУНБ ім. Олеся Гончара, як і інших бібліотек України, почали документувати та збирати інформацію щодо подій повномасштабного вторгнення на теренах області. Ця робота значно активізувалася після визволення правобережної Херсонщини та отримання можливості відкрити сайт бібліотеки для користувачів (на початку 2023 р.). Саме тоді розпочалася реалізація низки віртуальних проєктів Гончарівки, матеріали для яких збирали, починаючи з 2022 р., бібліотекарі книгозбірні, що перебували на підконтрольній території України. І практично в усіх проєктах містяться документи та факти щодо злочинів РФ проти української культури.

Віртуальний проєкт «Україна у вогні війни за свободу: хроніка» (<https://lib.kherson.ua/ukraina-u-vogni-viyni-za-svobodu-hronika.htm>) – це хронологія дивовижної мужності, витримки та незламності, які назавжди закарбувалися в нашій пам'яті. Серед дописів: «Бібліотеки, зруйновані війною» та «Пам'ятки, згвалтовані» війною».

«Херсонщина незламна» (<https://krai.lib.kherson.ua/hersonshchina-neskorena.htm>), метою якого є документування основних подій під час оборони, окупації та деокупації Херсонської області, – розповідь про громадський спротив мирного населення, ознайомленнями з захисниками та захисницями, які віддали життя за визволення регіону від окупаційних військ. Окремий розділ проєкту присвячений темі «Злочини Росії проти культурної спадщини Херсонщини».

«АртСпротив» (<https://art.lib.kherson.ua/artsprotiv.htm>). В онлайн-проєкті зібрано реальні історичні факти, життєві історії та інтерв'ю митців, які не лише стали свідками подій, що відбувалися під час захоплення росіянами південного краю України, а й своєю творчістю чинили активний мистецький спротив. Усі ці історії є документальним свідченням злочинів Росії проти нашої культури.

Перебуваючи в окупації, працівники Гончарівки стикалися з фактами геноциду з боку російських окупантів, у тому числі з фактами знищення української культури, проте документувати злочини чи знімати фото було неможливо з питань безпеки.

Відразу після деокупації Херсона та правобережної Херсонщини в центрі уваги бібліотеки стало документування злочинів окупантів проти

культурної сфери, перш за все бібліотек: почали збирати інформацію, фото, спогади бібліотекарів про бібліотеки Херсонщини, починаючи з 24 лютого 2022 р.; були здійснені моніторинг сторінок бібліотек та бібліотекарів Херсонщини в соціальних мережах, особисте листування та обробка інформації від органів місцевої влади, підконтрольних Україні. З 2023 р. відбувається моніторинг телеграм-каналів окупаційного міністерства культури Херсонської області для розуміння політики Росії на окупованій території. Перші публікації щодо злочинів Росії проти української культури в українській та зарубіжній фаховій пресі, інтерв'ю директорки та працівників головної бібліотеки області виявили великий інтерес та необхідність поглиблення роботи з цього напрямку.

У 2024 р. бібліотека значно активізувала роботу з документування злочинів російської воєнщини в рамках унікального проєкту «Бібліотеки Херсонщини: злочини Росії проти культури України» завдяки підтримці Українського культурного фонду. За словами Олега Сербіна, директора НБУ ім. Ярослава Мудрого, «...саме Гончарівка першою відкрила у своїй діяльності сторінку документування...». Мета проєкту – продемонструвати світові докази культурного геноциду та знищення української культурної ідентичності на території Херсонської області шляхом створення документальної експозиції в режимі реального часу та віртуальної версії, що містить унікальні свідчення, артефакти, фото та відеодокази безпосередньо з місць подій.

На сьогодні проєкт існує в двох формах: документальна експозиція, що діє в режимі реального часу, та віртуальний музей на сайті бібліотеки <https://lib.kherson.ua/virtual-museum.htm> (планується створення англomовної версії).

Під час реалізації проєкту команда Гончарівки зосередилася на підготовці публічних заходів, презентацій та демонстрації фотоекспозицій у режимі офлайн. Збір матеріалів для фотоекспозиції, проведення презентацій в столиці, Одесі та Херсоні, живе спілкування з відвідувачами – усе це дозволило досягти поставленої мети: продемонструвати наслідки культурного геноциду широкій спільноті, зруйнувати сталі стереотипи про життя в окупації та сучасну ситуацію на Херсонщині. Під час збору матеріалів бібліотекарі почули схвальні відгуки від відвідувачів проєкту та отримали запрошення виставити експозицію в інших локаціях. Так, уповноважений з захисту української мови Т. Кремінь виступив куратором майбутніх виставок, що будуть виставлені в кількох київських університетах. Не менший інтерес викликала експозиція

й у представників Посольства США в Україні. Уже йдуть перемовини про спільну виставку в університеті США за підтримки Посольства у 2025 році. Після демонстрації експозиції в Українському домі команда проєкту знайшла потенціальних партнерів в особі журналістів видання «Deutsche Welle». Наразі обговорюється можливе партнерство щодо доповнення ресурсів зацікавлених сторін існуючими матеріалами, зокрема журналісти готові надати фотоматеріали зруйнованих закладів культури Херсонщини.

На сьогодні кількість фотоматеріалів, представлених в рамках проєкту, перевищує відео. Це пов'язано з тим, що під час інтерв'ювання певна кількість потенційних учасників відмовилася спілкуватися на камеру через певні особисті причини. Цікаво, що співрозмовники активно ділилися спогадами в розмові та під запис диктофону, але при включенні відеокамери люди категорично відмовлялися спілкуватися. Наявні факти, отримані фото, відео та інші матеріали свідчать про те, що на Херсонщині під час повномасштабного вторгнення відбувається культурний геноцид. За визначенням Е. Новича, культурний геноцид – це акти «систематичного знищення традицій, цінностей, мови та інших елементів, які відрізняють одну групу людей від іншої».

Наведемо лише деякі факти культурного геноциду, зафіксовані під час роботи над проєктом. Фото надані працівниками публічних бібліотек правобережної Херсонщини, у т. ч. Гончарівки.

Правобережна Херсонщина

Під час окупації російські військові розміщувались у приміщеннях публічних бібліотек. Окупанти перетворили бібліотеки на стійбище: лушпиння насіння, порожні пляшки від алкоголю, алкоголь, використані контрацептиви, зламані меблі, просто тупо потрощені всі стільці. Деякі вікна прострелені зсередини.

Практично всі сільські бібліотеки втратили матеріальні засоби, перш за все – комп'ютери (78% публічних бібліотек). Це відмітили під час моніторингу в усіх звільнених територіальних громадах. У сільських бібліотеках повністю або частково знищені всі видання (особливо українськомовні). У бібліотеках були облаштовані і місця для снайперів. Але, і це не найстрашніше.

«Коли з виставкової сорочки, що була задубіла й чорна, мов кора, після замочування зійшов пил і бруд, то виявилось, що вона... у крові. Уся, наче нею не витирали, а затикали рани...

Мені казали місцеві жителі, що бібліотеку використовували як катівню. Я не повірила. Не хочеться одразу в таке вірити. Та під час огляду та прибирання я не знайшла в ній мотузок, плям крові чи рваного одягу, чи чогось, що нагадувало б про ув'язнення. Тільки дві стяжки. А тепер думаю, от куди ділися інші наші рушники. Мабуть, і ними витирали кров. Страшно... Страшніше за бомбування...» (зі сторінки директорки Станіславської бібліотеки О. Малярєнко Alyona Olena Malyarenko у фейсбук, допис від 22 грудня 2022 р.).

Після деокупації правобережжя перебуває під постійними обстрілами з мінометів, артилерії, РСЗВ. Останнім часом додалися ракети та керовані авіабомби. Продовжується знищення населених пунктів, у т. ч. й бібліотек.

На 1 березня 2025 р. 61% публічних бібліотек мають значні пошкодження або повністю знищені. Деякі бібліотеки обстрілювалися до чотирьох разів. В окремих територіальних громадах знищені практично всі бібліотеки, що неодноразово попали під обстріли.

Лівобережжя Херсонщини

Документування відбувається за публікаціями українських інтернет-видань, матеріалами окупаційних телеграм-каналів. Треба зазначити, що взаємодія з бібліотекарями тимчасово окупованої лівобережної Херсонщини практично неможлива. По-перше, дуже небезпечно, адже окупанти постійно перевіряють телефони, а під час обшуків домівок – ноутбуки, комп'ютери тощо. По-друге, на цих територіях відсутні український зв'язок, інтернет, які повністю блокуються. По-третє, більшість працівників публічних бібліотек виїхали за межі області, а деякі колеги, на жаль, перейшли на бік окупантів.

За даними районних військових адміністрацій лівобережної Херсонщини, що знаходяться на підконтрольній Україні території, публічні бібліотеки лівобережжя на сьогодні не зазнали таких руйнувань, як на правобережній частині. У результаті обстрілів знищені лише окремі бібліотеки територіальних громад (внаслідок провокаційних обстрілів російських військових).

Затоплені внаслідок знищення Каховської ГЕС, а отже й знищені, за даними районних військових адміністрацій лівобережної Херсонщини, що знаходяться на підконтрольній Україні території, 6 сільських бібліотек Голопристанської, 6 сільських бібліотек Олешківської та 2 бібліотеки Новокаховської територіальних громад.

На лівобережжі Херсонщини спостерігаються дві фази культурного геноциду (за Р. Лемкіним): знищення зразка гнобленої групи; нав'язування зразка гнобителя.

Росія контролює всю лівобережну частину області з 24 лютого 2022 р., активно насаджуючи «руський мір». Окупанти розуміють, що під час повномасштабного вторгнення бібліотеки мають величезне значення, адже це найбільш дієві та масштабні засоби пропаганди. Через бібліотеки російські окупанти намагаються прискорити інтеграцію, перш за все, українських дітей до російського середовища. Саме тому відкриті окупантами бібліотеки лівобережної Херсонщини стали форпостами російської імперської пропаганди.

До середини червня 2022 р. ніхто з окупаційної влади бібліотеками лівобережної частини Херсонщини не цікавився, але потім Росія посилила тут русифікацію всіх сфер життя. І розвиток бібліотек – один з основних проєктів російського уряду у сфері освіти та просвітництва в нових регіонах (маючи на увазі й окуповану територію). Росія безпосередньо зацікавлена в тому, щоб бібліотеки стали простором розвитку культурного життя в російському дусі. Саме тому зараз витрачаються величезні кошти на еволюцію публічних бібліотек на лівобережній частині. Куратором цих питань призначено першого заступника адміністрації президента Росії С. Кирієнка, який неодноразово відвідував бібліотеки окупованої території Херсонщини.

Росія швидкими темпами вводить бібліотеки у власний бібліотечний простір. Документально закріплено шефство між Генічеською центральною бібліотекою та Російською державною бібліотекою. Директор Російської державної бібліотеки іноземної літератури організовує підвищення кваліфікації бібліотекарів на території окупованої Херсонщини. До заходів також долучаються провідні фахівці Російської державної бібліотеки. За законами Росії переоформлені Херсонська ОУНБ, Генічеська та Чаплинські публічні бібліотеки, Олешківська ЦБС.

Окупанти хизуються вкраденими з Гончарівки цінними дореволюційними виданнями: у Новотроїцьку (тимчасово окупований Генічеський р-н Херсонської обл.) неодноразово робили виставку видань XIX ст. з наших фондів, виставляють фото цих видань у своїх телеграм-каналах. За інформацією телеграм-каналу окупаційного міністерства культури Херсонської області, «під час зустрічі з керівником бібліотеки (мається на увазі Херсонська ОУНБ) також обговорювались проблеми збереження унікального книжкового фонду, що включає

видання XVII–XIX ст. Для збереження цінних книг проведені спільні заходи з урядом Херсонської області та регіональним міністерством культури». Уже офіційно заявлено про крадіжку та вивезення 750 примірників особливо цінних видань з фондів Херсонської ОУНБ ім. Олеса Гончара.

Знищення українських видань в бібліотеках окупованої Херсонщини набуває ознак культурного етнографічного геноциду. На виконання наказу міністерства культури Херсонської області відповідно до Рекомендацій по роботі бібліотек з документами, які включені у федеральний список екстремістських матеріалів співробітниками цього міністерства спільно зі співробітниками МВС здійснюють перевірку фондів бібліотек за фактом виявлення літератури екстремістського характеру: видання з історії, культури України українською мовою, книги про АТО, національний визвольний рух тощо. Куратором цієї роботи є регіональне відділення партії «Єдина Росія».

Так, у Скадовському районі росіяни навіть провели рейд з метою пошуку «заборонених» книжок. До таких видань вони зараховують книги про український національно-визвольний рух часів Другої світової війни, про події 2014 р., релігійну літературу. Навіть книги, видані релігійною організацією «Свідки Єгови», офіційно зареєстрованою в Україні, були названі «екстремістськими та забороненими».

Натомість виймають із запасників книги російських письменників та поетів, ще радянські видання з «єдино правильною позицією». За наявною інформацією, на поповнення фондів бібліотек півдня та сходу російською літературою вже виділили 800 млн рублів з бюджету країни-окупанта. Ще 40 млн виділили на фінансування підконтрольних окупантам бібліотек. Лише в листопаді 2023 р. до 87 публічних бібліотек лівобережжя Херсонщини надійшло понад 73 тисяч примірників за прямим розпорядженням президента Росії. У 2024 р. бібліотеки окупованих територій отримали видань на 50 млн рублів.

Серед придбаних видань – художні твори (казки, оповідання, повісті), пізнавальна, розвиваюча, науково-популярна література. Усі книжки – російською мовою. Наявні в інтернеті світлина демонструють, що книги тоненькі, отже їх вартість не надто висока. Тут можна припустити, що або окупанти дали мало грошей, або частину коштів прибрали «в кишені». Щоправда є ще один варіант: деякі книги вже були у власності бібліотек до війни, а тут послуговували вдалим реквізитом для пропаганди. Деякі з наведених видань мають українські ISBN.

Бібліотекарі-зрадники поширюють наративи російської пропаганди щодо утиснення російської культури, мови в Україні, зазначаючи примусове вилучення літератури російською мовою з фондів бібліотек.

На пропагандистських каналах окупованих громад лівобережжя саме бібліотеки є центрами по роботі з дітьми та молоддю. Окупанти широко використовують інформацію як зброю та інструмент пропаганди. Головним гаслом є вислів: «Росія тут назавжди». Активно поширюються російські наративи про нацистів та бандерівців в Україні, поширюють різноманітні фейки, спотворену інформацію. Так насаджується спотворена історія щодо єдиного народу, величі Росії, успіхів російської економіки, великої російської культури та літератури, відсутності України як держави тощо. Для цього підготовлений російський календар «свят», особливо з мілітаристським ухилом. Окупанти збільшують кількість дітей, яких долучають до проведення різноманітних «патріотичних» конкурсів, участі в інформаційній війні. На базі бібліотек відкриваються центри «руського язика», які активно підтримуються фінансово.

Таким чином, росіяни як можуть зачищають інформаційний простір для того, щоб підмінити справжню історію України вигаданими і вигідними їм фактами, знищують українську ідентичність та насаджують імперську російську культуру. Саме тому так важливо документувати всі злочини РФ, у т. ч. проти української культури, що продовжує здійснювати Херсонська ОУНБ.

Список використаних джерел

1. АртСпротив // Відділ мистецтв ХОУНБ ім. Олесь Гончара. – URL: <https://art.lib.kherson.ua/artsprotiv.htm>. (дата звернення: 17.05.2025).
2. Бібліотеки Херсонщини: злочини росії проти культури України: віртуальний музей // Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олесь Гончара. – URL: <https://lib.kherson.ua/virtual-museum.htm> (дата звернення: 17.05.2025).
3. Сватула Т. Л. Бібліотеки та бібліотекарі Херсонщини в умовах окупації та деокупації: наслідки та виклики / Т. Л. Сватула // Функціонування методичних служб публічних бібліотек в умовах російської збройної агресії : матеріали IX Всеукр. шк. методиста, 9–13 жовт. 2023 р. / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. – Київ, 2024. – С. 123–134.
4. Сватула Т. Л. Бібліотеки Херсонщини під час окупації: нотатки під обстрілами / Т. Л. Сватула // Бібл. планета. – 2023. – № 2. – С. 6–9.
5. Сватула Т. Л. Бібліотеки деокупованої Херсонщини: відновлюємося, працюємо, допомагаємо / Т. Л. Сватула // Бібл. планета. – 2023. – № 3. – С. 6–10.

6. Сватула Т. Л. Незламна Херсонщина – незламні бібліотеки: нотатки з прифронтової області / Т. Л. Сватула // Бібл. планета. – 2024. – № 4. – С. 27–30.

7. Україна у вогні за свободу. Хроніка // Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олеся Гончара. – URL: <https://lib.kherson.ua/ukraina-u-vogni-viyni-za-svobodu-hronika.htm> (дата звернення: 17.05.2025).

8. Херсонщина нескорена // Віртуальний проєкт «Краєзнавство Таврії» / ХОУНБ ім. Олеся Гончара. – URL: <https://krai.lib.kherson.ua/hersonshchina-neskorena.htm> (дата звернення: 17.05.2025).

9. Svatula T. Guest Editorial. The War in Ukraine – a Librarian’s Perspective / T. Svatula, U. Gosart // Public Library Quarterly. – 2024. – Vol. 43, No. 4. – P. 435–443. – URL: <https://doi.org/10.1080/01616846.2024.2319911> (дата звернення: 18.05.2025).

УДК 084-028.6:0.032

СТВОРЕННЯ ТА ОПРАЦЮВАННЯ АЛЬБОМІВ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ТА КРАЄЗНАВЧІЙ РОБОТІ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

Соколов Віктор Юрійович,
головний бібліотекар науково-дослідного відділу
Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого,
кандидат історичних наук, доцент
м. Київ

***Анотація.** Проаналізовано місце та особливості опрацювання альбомів в окремих бібліотеках України. Висвітлено своєрідні риси роботи спеціалізованих структурних підрозділів провідних бібліотек України, що зберігають та опрацьовують образотворчі видання. Охарактеризовано функціональне призначення та особливості використання альбомів, а також їхнє визначне місце та значущість у діяльності бібліотек. З’ясовано своєрідність місцезонавання та вагоме значення створення і використання «бібліотечних альбомів» у діяльності бібліотеки та висвітленні історії її розвитку.*

***Ключові слова:** історія книги, рідкісні та цінні видання, образотворче книгодрукування, альбомне видання, альбом, фонд образотворчих видань, книжково-альбомний фонд бібліотек, науково-дослідна діяльність бібліотек, краєзнавча діяльність бібліотек.*

Збільшення кількості та поширення альбомних видань зумовлюють необхідність вивчення питань висвітлення витоків формування альбомів, дослідження особливостей соціально-культурних чинників їх поступу,

теоретичного осмислення закономірностей їх видової класифікації, функціонування та суспільного значення. Дослідження питань історії та розвитку рукописних та друкованих альбомів, зокрема на теренах України, зумовлені необхідністю вивчення джерел сучасних інформаційних ресурсів багатьох галузей різних наук (у т. ч. історії, книгознавства, мистецтвознавства, літературознавства, етнографії, культурології та ін.), а також недостатнім науковим опрацюванням альбомів, особливо тих, що зберігаються у фондах багатьох бібліотек країни. Рукописні альбоми та альбомні видання, які є свідками епохи та зберігаються у книгосховищах провідних бібліотек України, є досить важливим і цінним сегментом у структурі їх загального фонду, оскільки пропонують не лише мистецькі твори, але й несуть певні історичні відомості про важливі соціальні події, невідомі факти з розвитку суспільства та життя людей, надають цікаву інформацію про видатних осіб тощо. Проте, висвітлення історичних умов та соціально-культурних чинників виникнення альбому, аналіз розвитку його видових властивостей, характеристика книгознавчих ознак альбомних видань, а також своєрідних рис опрацювання альбомів у бібліотеках України ще недостатньо розкрито в наукових працях вітчизняних дослідників.

У незалежній Україні в наукових публікаціях фахівці різних галузей наук досліджують альбом переважно як певний вид образотворчого видання, характеризують особливості його поліграфічного виробництва або аналізують зміст та обсяг поняття «альбомне видання» в аспекті вирішення проблем стандартизації. Утім, певна частина публікацій аналізують окремі видання альбомів або їх певні види. Деякі наукові публікації характеризують витоки та історію розвитку рукописних та друкованих альбомів. Наприклад, у статті І. Левченко було охарактеризовано альбом Мішеля ван Меєра (Англія, початок XVII ст.), який має 527 аркушів та 774 записів, у т. ч. 20 акварелей, що відтворюють різні аспекти життя Англії часів Якова I (1603–1625) та на зображеннях яких представлено зовнішній вигляд заможних англійок, панорами Лондона тощо, а також підписи Якова I, Анни Данської, Карла I, Кристіана IV Данського та ін. На основі проведеного аналізу автор здійснив ґрунтовну загальну характеристику зазначеного альбому як джерела та об'єкта дослідження візуальної й текстуальної культури ранньомодерної Європи [9].

Український історик Роман Голій у своїй науковій праці (2022) досліджує фактологічний та зображувальний матеріал «Ювілейного

альбому» з нагоди 30-ліття митрополичої діяльності Андрея Шептицького (1865–1944), що зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника). Дослідник проаналізував та охарактеризував 285 оригінальних зображень церков з підписами головних парафіяльних священників та 262 відбитків печаток (зокрема 150 відбитків печаток Львівської єпархії) [2].

Серед видань, що репрезентують стародавні альбоми, треба виокремити двотомне видання «Альбомів Де ля Фліза» (Київ, 1996–1999) – рукописних історико-етнографічних та природознавчих альбомів про українську культуру, створених упродовж 1848–1857 рр. французьким дослідником, лікарем-хірургом, капітаном Домініком П'єром Де ля Флізом (1787–1861) [3]. Зазначені альбоми мали великий формат та обсяг (деякі з них – понад 100 аркушів). Крім численних оригінальних поліхромних малюнків, містять краєзнавчий та етнографічний опис Київщини з великою кількістю різноманітних статистичних, географічних, медичних, біологічних та інших відомостей. З-поміж дев'яти альбомів Де ля Фліза найзмістовнішими є «Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи...» (Київ, 1854), який належав історику О. М. Лазаревському. У зазначеному альбомі більша частина присвячена докладній статистиці кожного села Київської округи, з додатком зображень, змальованих з натури (302 акварельні малюнки). Подано відомості про чисельність населення, народне вбрання, рослинний і тваринний світ, описи найпоширеніших хвороб (причини, розповсюдження), методи лікування місцевими засобами. Основний текст викладено російською і французькими мовами, назви рослин, тварин, комах, грибів – латиною. Наступний альбом Де ля Фліза «Етнографічні описи селян Київської губернії...» (Київ, 1854) та деякі інші містять перекази, легенди, відомості про пам'ятки старовини і державні маєтності (тексти російською та французькою мовами, 35 акварельних малюнків виконані де ля Флізом) [12, с. 184–185].

Після тривалого вивчення та опрацювання тематично підібраних альбомів у 2019 р. було опубліковано працю Н. Щеколдіної «Альбоми навчальних малюнків іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври (Кужбушки) з фондів НБУВ: науковий каталог у двох частинах». У частині 1 «Друкована графіка західноєвропейських шкіл XVI–XVIII століть» (Київ, 2019) проаналізовано та описано приблизно пів сотні альбомів, у т. ч. майже дві тисячі художніх творів, зокрема малюнки іконописної і малярської майстерні Києво-Печерської лаври, що

зберігаються в Інституті рукопису НБУВ [15]. Загалом у вітчизняних описах та дослідженнях альбомів, так само як і в інших країнах, переважають видання каталогів – науково опрацьованих та відповідно оформлених тематичних своєрідних реєстрів альбомів, що зберігаються у фондах бібліотек України (праці М. Алексеєнко, Н. Белічко, Г. Великодної, М. Ільків-Свидницького, Ю. Лисого, О. Полевщикової, Н. Щеколдіної та ін.).

Метою пропонованої статті є вивчення та висвітлення особливостей створення та опрацювання альбомів в бібліотеках України, аналіз і характеристика їхнього місця у книжкових фондах, а також їх значення у науково-дослідній, культурно-просвітницькій та краєзнавчій роботі зазначених установ.

З точки зору книжкової справи, документознавства та книгознавства альбом (від латин. *albus*, а, um – білий) (А.) – це 1) книжкове чи комплектне аркушеве видання, здебільшого, великого (або «нестандартного») формату, в якому репродуковано твори образотворчого чи декоративно-прикладного мистецтва, креслення, схеми, фотографії та інші візуальні зображення з відповідним пояснювальним текстом або без нього; 2) чистовий (переважно, біловий) виріб у формі книжки чи зошита з щільного паперу або картону для запису віршів, відгуків, фіксації автографів, графічних зображень (малюнків, ескізів тощо), а також для зберігання фотознімків, поштових марок або листівок, етикеток, вирізок та інших об'єктів, які розміщуються на друкарських аркушах та оправлені разом під однією палітуркою; 3) своєрідний рукописний збірник («рукописний альбом»), переважно, у формі книги або зошита, складений з різних текстів (цитат, афоризмів, віршів, побажань, пісень, текстових фрагментів тощо), прикрашений малюнками (іноді – фотографіями), а також вирізаними картинками з журналів, газет та інших видань, що відображає певні світоглядні та поведінкові стереотипи окремих соціальних прошарків суспільства. Рукописний А. у формі збірника текстів з образотворчими зображеннями має гіпертекстову структуру і вирізняється жанровою колоритністю, синкретичністю книгознавчих, мовознавчих та інших ознак. А. як комплектне аркушеве видання, переважно з творами образотворчого чи декоративно-прикладного мистецтва, як правило, складено в одну папку. Утім, фахівці з різних галузей діяльності (видавничої справи, мистецтвознавства, документознавства) при тлумаченні терміну «альбом» дають різні

модифікації визначення даного поняття, які звужують або розширюють межі розуміння вище запропонованого пояснення терміну.

Неоднорідний склад деяких альбомних видань іноді становить певні труднощі для сучасного бібліотечного обліку (зокрема, при описі альбомів-стародруків, альбомних видань XV – першої половини XVI ст. тощо). Наприклад, альбом-каталог інкунабул описується та каталогізується переважно лише як ціле, без опрацювання та оформлення окремих інкунабул. Проте, існує необхідність бібліографічного відображення в описах та каталогах окремих фрагментів інкунабул у складі А., оскільки інкунабули представлені в розрізнених виданнях А. різними аркушами, що робить кожний примірник перших видань унікальним, а кожний А. – важливим та винятковим джерелом для досліджень.

Для реєстрації А. у сучасних бібліотеках іноді створюють окремі інвентарні книги для їх обліку, якщо це потрібно для відповідної організації фондів певної книгозбірні. Утім, у бібліотеках А., як правило, не видаються додому, а надаються для користування тільки в читальних залах (не видаються також користувачам МБА, так само, як і карти, атласи, дисертації, рукописні та стародруковані видання, матеріали з колекцій тощо). Часто для забезпечення збереження унікального фонду в спеціалізованих підрозділах бібліотеки створюють дублюючий фонд А., копії оригіналів А. якого надаються користувачам певної книгозбірні за їхніми вимогами.

У провідних бібліотеках України, що мають спеціалізовані фонди, зокрема образотворчих документів, рукописів, рідкісної і цінної книги, ретельно описують та досліджують різні види образотворчих видань, у тому числі А. (альбоми, атласи та деякі інші образотворчі документи в бібліотеках описують та опрацьовують як книги). Так, наприклад, у НБУВ така робота здійснюється переважно в Інституті рукопису та Інституті книгознавства (у цьому інституті у відділі образотворчих мистецтв; відділі стародруків та рідкісних видань; відділі музичних фондів; відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій), які розкривають свої фонди шляхом вивчення та видання описів А., що зберігаються у фондах зазначеної книгозбірні. Так, наприклад, книжково-альбомний фонд відділу образотворчих мистецтв НБУВ налічує більш 44 000 од. зб. Фонд відділу охоплює, переважно, видання XVIII–XXI ст. і складається з багато ілюстрованих фундаментальних праць з теорії та історії образотворчого мистецтва, А. репродукцій творів українського та зарубіжного мистецтва, фотоальбомів тощо. Серед раритетних видань зазначеного фонду є

альбоми оригінальних офортів Л. Жемчужникова «Живописна Україна» (1861–1862), альбом Є. Михальцевої «Наброски из поездки в Малороссию» (Вип. I, 1882), «З української старовини» (1900), «Різні краєвиди Рима, античного і сучасного, намальовані і гравійовані різними авторами у Римі» (Рим, 1748; з 93 аркушів гравюр 47 належали Д. Піранезі, який тут у 1743 р. видав 12 аркушів своїх гравюр із зображеннями будівель Рима); «Ксилографічні дошки Лаврського музею. Вип. 1: Українські старовинні гравюри типу "народних картинок"» (Київ, 1927) та ін.

Співробітники НБУВ не тільки описують та зберігають, а й активно досліджують А. та готують до друку науково-довідкові видання про них. Так, наприклад, у вищезгаданій праці Н. Щеколдіної описано 48 альбомів (до 2000 художніх творів) зі зразками західноєвропейських гравюр XVI–XVIII ст. та малюнків учнів і наставників іконописної і малярської майстерні Києво-Печерської лаври, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ [15]. Подібні видання становлять одне з важливих джерел з вивчення історії формування та розвитку художньої школи й освіти в Україні, мають велике практичне значення не тільки для подальшої атрибуції творів вітчизняного мистецтва, а й для визначення подробиць багатьох історичних подій і фактів суспільного життя. Із зазначеними виданнями можна ознайомитись у спеціалізованому читальному залі відділу образотворчих мистецтв НБУВ, що забезпечує оперативне інформаційне обслуговування читачів найбільшим в Україні за обсягом і унікальним за змістом, науковим та культурним значенням фондом образотворчих видань та інформацією, що стосується широкого кола питань теорії та історії образотворчого, декоративно-прикладного та народного мистецтва, дизайну, документальної та художньої фотографії тощо (тут широко представлені тематичні періодичні видання, енциклопедії, словники, довідники, А., аркушеві образотворчі документи). Основу книжково-альбомного фонду відділу образотворчих мистецтв НБУВ складають саме А. репродукцій творів мистецтва, фотоальбоми, А. оригінальних творів графічного мистецтва, А. художніх музеїв і картинних галерей тощо.

У цілому процес всебічного опрацювання, вивчення та оприлюднення А., що зберігаються у фондах бібліотек України, має вже власну історію. Так, наприклад, ще на початку 1930-х рр. у Львові о. Йосиф Савицький зібрав і упорядкував «Ювілейний альбом» з нагоди 30-ліття митрополичої діяльності Андрея Шептицького (1865–1944), який зберігається у фонді фотографій відділу наукових досліджень спеціальних

видів документів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів (ІДБМР) ЛННБ України ім. В. Стефаника та має багатий фактологічний матеріал, який може стати цінним джерелом для вивчення локальної, мовної та церковної історії Галичини, а також предметом дослідження низки спеціальних історичних дисциплін, зокрема епіграфіки, емблематики та сфрагістики. Альбом містить 285 оригінальних світлин греко-католицьких церков, кожна з яких на звороті засвідчена особистим підписом чинного головного парафіяльного священика церкви та єпархіальною печаткою. Деякі написи на світлинах містять назву церков і коротку історію їх створення. У зазначеному А. зібрано майже 150 відбитків деканатських і парафіяльних печаток Стрийського протопресвітеріату Львівської єпархії, а всього в А. представлено 262 відбитки печаток [2].

ІДБМР було створено у 2001 р. як самостійний науково-дослідний структурний підрозділ ЛННБ України ім. В. Стефаника, головним завданням якого є формування, опрацювання, вивчення і збереження унікальних зображувальних документів спеціалізованих фондів. Усього фонд інституту нараховує 819 214 од. зб.: 163 324 од. зб. мистецтвознавчих книжкових і періодичних видань ХХ–ХХІ ст., 157 805 творів образотворчого мистецтва (скульптур, живописних полотен і графічних творів, у тому числі й А.) ХVІ–ХХІ ст., 61 893 – нотних видань і рукописів ХVІІІ–ХХІ ст., 108 058 фотодокументів (світлин, негативів на склі та діапозитивів), 149 499 аркушевих документів (плакатів, репродукцій, афіш, календарів, програмок) ХІХ–ХХІ ст., 1449 бон, 222 кліше, 2778 пам'яток сфрагістики (печаток), 460 одиниць медальєрики (медалей), 16 651 пам'ятку філателії (поштових марок), 4588 творів нумізматики (монет), 1426 пам'яток фалеристики (орденів, значків, нагрудних знаків), 126 696 творів філокартії (поштових листівок), 24 365 картографічних документів (карт).

У відділенні «Палац мистецтв імені Тетяни та Омеляна Антоновичів» ЛННБ України ім. В. Стефаника також зберігається багато творів образотворчого мистецтва, зокрема різного виду А., адже графічні твори, які включено до них, є окрасою видань та періодики ХІХ – початку ХХ ст. (нині у відділенні опрацьовано приблизно 100 тис. графічних творів). Наприклад, тут зберігається чимало різних А. із зображенням міст і містечок окремих країн Європи з короткою інформацією про них. Серед них – літографічні А., що вийшли в сімейній друкарні Піллерів у 1820–1830-х рр.: «Zbior najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w

Galicuі» («Збірка найкрасивіших і найцікавіших місцевостей Галичини») (Львів, 1823) та «Galicuja w obrazach» («Галичина у зображеннях») (Львів, 1837–1838) зі зображеннями храмів, замків, палаців, окремих населених пунктів Галичини. Під кожним художнім відбитком у виданнях наведено основні історичні відомості про певне місто чи окрему архітектурну пам'ятку. Також серед А., присвячених пам'яткам української культури, які зберігаються у вищезгаданому відділенні, є цінний альбом «Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства» (Львів, 1886), де відображено історію церкви Успіння Пресвятої Богородиці, яку дослідили у публікації А. з 13-ма літографічними зображеннями храму такі знані автори, як Я. Зубрицький, П. Скобельський, Ф. Папе, І. Шараневич. Тут також зберігається альбом видатного українського архітектора і художника О. Лушпинського (1878–1943) «Деревяні церкви Галичини XVI–XVIII в.» (Львів, 1920), підготований на основі збірки малюнків і фотографій автора, а це 40 офсетних відбитків різних церков та дзвіниць бойківського, лемківського та гуцульського етнорегіону України, який у 1913 р. придбав Національний музей у Львові [8, с. 56–57].

Деякі А., що зберігаються у відділенні, мають не тільки мистецьке, але й науково-пізнавальне значення: наприклад, альбом В. Січинського «Дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.» (Львів, 1925); альбом І. Свенціцького «Ікони Галицької України XV–XVI віків» (Львів, 1929), який має 239 таблиць-зображень ікон з різних частин західноукраїнських земель; «Альбум заслуженых русинов» (Львів, 1887), що містить 37 літографічних портретів українських діячів XVI–XIX ст. (К. Острозького, П. Могили, Б. Хмельницького, П. Полуботка, М. Максимовича, М. Костомарова, Н. Вахнянина, О. Огоновського, О. Барвінського та ін.). Чималу художню цінність мають А. творів окремих художників, наприклад, праць К.-В. Келісінського – «Kielisiński K.-W. Album» (Познань, 1853–1855), основну частину якого формують офорти, виконані авторами з різних місцевостей і різних професій, архітектурних пам'яток, зображень монет і печаток. Також багато ілюстрованим є альбом Я. Матейка «Ubiory w Polsce 1200–1795» («Одяг в Польщі у 1200–1795») (Краків, 1860), що складається з дев'яти розділів: вчені, шляхта, лицарство, духовенство, король і придворні, магнати, селяни, міщани, цехи і братства. Відтворюючи одяг різних часів, митець поділив А. на декілька періодів, останнім з яких є 1697–1795 рр. Альбом є ґрунтовним джерелом для

порівняльної характеристики вбрання людей, що жили і працювали у різні часи на тодішніх польських землях.

Рідкісну збірку у відділенні становлять авторські А. українських художників, присвячені творчості Тараса Шевченка. Зокрема, до 150-річчя від дня народження Кобзаря на початку 1960-х рр. у Києві вийшло друком чотири А. художніх творів київських митців («Безсмертна творчість Кобзаря: Альбом ліногравюр київських художників», «Поезія Т. Г. Шевченка в офортах київських художників», «Подвиг Шевченківського життя: Альбом естампів київських художників» та ін.), надрукованих накладом всього по 100 примірників кожний [8, с. 57–58].

Різноманітні А. готують до друку не тільки дослідники та практики бібліотечної справи національних книгозбірень, що мають значні за обсягом спеціалізовані фонди, а й співробітники інших провідних закладів Києва, Харкова, Одеси, Львова та інших обласних центрів. Так, фахівцями НБ Львівського національного університету ім. Івана Франка підготовлено альбом-каталог «Західно-Українська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка» (Львів, 2018), у якому представлено 236 од. зб. документів і матеріалів доби ЗУНР (листівки, бланки документів і документи міських, військових, повітових органів влади, брошури і часописи та інші матеріали), що зберігаються в колекції «воєнних друків» НБ ЛНУ ім. Івана Франка. В альбомній частині запропонованого видання розміщено факсиміле пам'яток, які виконують значення джерельної публікації для вивчення історії ЗУНР 1918–1919 рр. [6]. А працівники Музею книги НБ Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова до 200-річчя книгозбірні підготували альбом-каталог «Книжкові знаки європейських бібліофілів у колекціях університетської бібліотеки» (Одеса, 2017), де вперше представлено зображення та описи 137 книжкових знаків 77 бібліофілів, книги яких зберігаються у її фондах [7].

Альбомні видання, підготовлені у провідних бібліотеках України, є багато ілюстрованими книгами, переважно, великого формату, що мають розгалужений довідковий апарат, адже є важливим і водночас унікальним джерелом знань. Змістовні, естетично оформлені альбоми є цінним свідченням важливих подій, явищ та місць, певних знаменних епізодів життя знаних людей тощо. Важливу частину таких видань становлять пояснювальні тексти, які здебільшого є результатом ґрунтовних досліджень книгознавців. Альбомні видання мають високу художню, історичну та матеріальну цінність, тому підготовка й якість такого видання

набуває особливого суспільного значення. Загалом інформацію про всі альбоми, що виходять друком у країні, наведено в бібліографічному покажчику «Літопис образотворчих видань», заснованому 1937 року. Відомо, що нині серед образотворчих видань А. (особливо, художні та фотоальбоми) становлять приблизно 25% [13, с. 26–27].

Утім, окремі види А., що також мають певне науково-практичне значення, створюють не тільки у великих провідних бібліотеках країни, а й в багатьох незначних книгозбірнях. Наприклад, у бібліотеці-філії с. Кривого Козівської ЦБС створено та оформлено альбом, на сторінках якого можна ознайомитись з творами талановитих людей села [5]. Створення окремих А. у бібліотеках, зокрема невеликих провінційних населених пунктів, є досить поширеною формою відображення різноманітних форм діяльності книгозбірні та історії її розвитку, оскільки знання про становлення та подальший розвиток бібліотеки згуртовує колектив, підвищує його відповідальність за престиж закладу, сприяє збереженню традицій. До того ж, вивчення історії бібліотечної справи є одним із важливих аспектів бібліотекознавчих та краєзнавчих досліджень публічних книгозбірень, адже становлення та розвиток окремих бібліотек відображається не тільки у різних «місцевих бібліотечних літописах», збірниках з історії бібліотек району чи області, публікаціях місцевої преси, а й в окремих А., які створюються в книгозбірнях та активно використовуються у їхній виставковій та краєзнавчій діяльності. В альбомах, присвячених історії та розвитку діяльності бібліотеки, відображається переважно еволюція її найважливіших компонентів: формування та розвиток книжкового фонду; діяльність та досягнення співробітників закладу; допомога та участь в роботі бібліотеки найбільш активних користувачів; динаміка головних показників роботи книгозбірні (книговидачі, відвідуваності, фінансування та інших показників бібліотечної статистики); певні зміни будівлі, приміщень, устаткування тощо. Гарним прикладом використання А. у висвітленні історії бібліотечного закладу є підготовка співробітниками ХДНБ ім. В. Г. Короленка у 2018 р. у межах проєкту «Виставка одного експонату» виставкової презентації у формі А. (укладач Н. Капустіна, редактор О. Кучеренко) – «Харківська громадська бібліотека» – експонат книгозбірні на Всесвітній виставці (м. Льєж, 1905 р.), який є цінним комплексним історичним джерелом і належить до числа раритетів фонду ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Фотографії і кресленики у виданні супроводжуються текстом українською, а в окремих випадках –

французькою мовами (перекладач Т. Омеляненко) [4]. Треба зауважити, що значна кількість А. у бібліотеках створюється за ініціативою або при підтримці керівництва. Приміром, коли у 1967 р. бібліотеку Подільського сільськогосподарського інституту (нині – Подільський державний аграрно-технічний університет) очолила Ю. Горшунова, яка значну увагу приділяла розвитку краєзнавчої бібліографії та історії бібліотеки, то через рік за її ініціативи та при сприянні бібліографа Н. Свідер було створено та оформлено два альбоми з історії книгозбірні «Літопис бібліотеки» (Кам'янець-Подільський, 1968) [10]. Отже, у 1920–1980-х рр. в Україні для наочного висвітлення важливих питань розвитку бібліотечної справи обласні та районні бібліотеки активно створювали та використовували відповідні А., які також застосовувалися методичній роботі (для консультацій, при підготовці та проведенні семінарів тощо).

Нині для відображення розвитку діяльності у провідних бібліотеках продовжують організовувати та створювати як класичні, так і нетрадиційні види А. Відповідні класичні фотоальбоми були підготовлені та видані у Києві, Харкові, Львові, Мелітополі та в інших містах, зокрема «Prius. Praesens. Posterius: фотоальбом: до 400-ліття Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка» (Львів, 2008); «Наукова бібліотека в світлинах і документах (1932–2017): 85-річчю наукової бібліотеки присвячується» (Мелітополь, 2018) тощо [11; 16]. У деяких бібліотеках створюють віртуальні фотоальбоми, де відображено їхню діяльність (наприклад, «Фотоальбом бібліотеки імені Лесі Українки», «Альбом бібліотеки с. Чудей Чудейської ОТГ Чернівецької області» та ін.) [1; 14]. Майже всі бібліотеки мають у своєму розпорядженні чималий обсяг неврахованого та необробленого архівного матеріалу, що стосується розвитку закладу: папки з газетними вирізками, сценаріями ювілеїв бібліотеки та інших свят, фотографіями, грамотами; облікові документів бібліотеки за різні роки (щоденники, книги сумарного обліку, інвентарні книги, читацькі формуляри, плани та звіти), у т. ч. А., в яких акумулюються перелічені та інші документи, що дають багатий матеріал для аналізу діяльності бібліотек.

Отже, в історико-бібліотекознавчих дослідженнях, особливо провідних книгозбірень, А. є важливим історичним джерелом відтворення подій минулого, через те, що вони слугують гарним художнім та інформаційним доповненням при створенні літопису установи, у т. ч. – «за пам'яттю», оскільки історична правда спогадів буде вірогіднішою за умови використання документально фактів або наявності архівних

документів. Фактично бібліотечні А. слугують додатком до «літописів бібліотеки» (часто вони мають назви: «З історії бібліотеки», «Наші співробітники», «Користувачі про бібліотеку», «Знані користувачі бібліотеки» та ін.).

Нині, як і раніше, у багатьох бібліотеках створюють А. з проведення різних культурно-масових заходів, ювілеїв, святкування знакових подій, оскільки це наочна та найбільш доступна форма інформації (у першу чергу – про бібліотеку). Кожна бібліотека по-своєму вирішує питання, у якій формі буде відображено її історію: постійна експозиція, музей, відповідно оформлений альбом чи певним чином створений історичний куточок. Означені форми впливають й на особливості підготовки та створення А., утім, у будь-якому випадку при формуванні експозицій або інших візуальних форм у бібліотеках завжди будуть використовуватися прості або вишукані альбоми як документальні джерела, що відображають об'єктивну інформацію про окремі історичні події та факти, які підтверджують достовірність тих чи інших дат, імен та інших матеріалів, зокрема стосовно становлення та розвитку самої бібліотеки (здебільшого, подібні А. постійно доповнюються новими матеріалами). Отже, бібліотеки розкривають свою історію розвитку саме через А., які пропонують низку фотографій, малюнків, таблиць, графіків та інші матеріали, а також короткий текст з поясненнями до зображень. Створення та використання А. у бібліотеках усе більше набувають вагомого повсякденного та знаменного виняткового значення.

Вивчення та наукове опрацювання А. дозволяє зробити висновки про те, що А. є носіями художніх текстів та зображень з відносно точним визначенням місць, дати та залучених осіб. Текстові, образотворчі та графічні записи та зображення в рукописних А. можуть отримати чітке значення лише в контексті особливостей соціально-культурного середовища осіб, причетних до того чи іншого А. (авторів записів, адресатів, власників тощо).

В основі об'єднання зображень і тексту в А. лежать ідейно-композиційні зв'язки, побудовані на поєднанні формального, тематичного, логічного та стилістичного принципів. Характер інформації в А. визначається його цільовим та функціональним призначенням, від якого залежить композиція зображення, зміст і структура тексту. Дослідження становлення та розвитку А., як соціально-культурного явища, дозволяє виявити напрями еволюції альбомної культури, специфіку кожного етапу його розвитку та шляхи розширення жанрового складу А. Нині,

незважаючи на певну унікальність кожного А., рукописні та друковані А. загалом є продуктом «масової культури», що виявляється на уповільненості змін у їхній формі та змісті (за винятком періодів революцій, воєн та інших соціальних потрясінь). Отже, соціально-культурні зміни, особливості розвитку духовного життя певним чином визначають напрями еволюції, специфіку їх типології та функціонування.

В альбомах текст переважно має другорядний характер та слугує певним доповненням або коментарем до зображень, що виконують інформаційну та організуючу функції. На сьогодні найбільш популярними є художні образотворчі та фотографічні А. Альбомні видання задовольняють інформаційні та художні запити різноманітних соціальних груп користувачів за різними інтересами. Представляючи надбання різних сфер науки, освіти, культури, майже всі види А. виконують комунікаційну, мнемонічну, просвітницьку, наукову, науково-популярну, виховну, інформаційну й інші соціальні функції та документують історію культури людства в цілому. Рукописні та друковані А. сприяють розвитку зацікавленості до літератури, історії, мистецтва та духовної культури загалом. Важливим аспектом вивчення А. є те, що вони можуть бути використані при атрибуції різних документів, датуванні художніх, мистецьких та інших творів, а також служити джерелами для наукових розвідок, зокрема аналізу та підтвердження інформації певних текстів.

Список бібліографічних посилань

1. Блог бібліотеки с. Чудей Чудейської ОТГ Чернівецької області. URL: https://bibliotekachudei.blogspot.com/p/blog-page_86.html.
2. Голій Р. Ювілейний альбом з нагоди 30-ліття митрополичої праці Андрея Шептицького як сфрагістичне джерело (із фонду Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника) // Зап. Львів. нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника. 2022. Вип. 14. С. 327–345. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001466050>.
3. Де ля Фліз Д. П. Альбоми : в 2 т. / ред. кол.: Г. Боряк та ін. ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, Катедра укр. культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада). Київ, 1996–1999.
4. Експонат Харківської громадської бібліотеки на Всесвітній виставці: альбом «Харківська громадська бібліотека» / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2018. URL: <https://www.calameo.com/read/005241055230a96824530>.
5. Асатрян Н. І. З історії бібліотеки-філії с. Кривого Козівської ЦБС // Тернопільщина : регіон. інформ. портал. URL: <https://irp.te.ua/2010-05-27-12-49-04/1>.

6. Західно-Українська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка : альб.-кат. / упоряд.: Ю. Лисий, М. Ільків-Свидницький. Львів, 2018. 252 с.
7. Книжкові знаки європейських бібліюфілів у колекціях університетської бібліотеки : альб.-кат. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; упоряд.: О. В. Полевщикова, М. В. Алексєєнко, Г. В. Великодна ; передм. І. М. Коваль. Одеса : Астропринт, 2017. 161 с. (Музей Одеського національного університету імені І. І. Мечникова ; Музей книги).
8. Костюк С. Фонд образотворчого мистецтва: загальна характеристика // Зап. Львів. нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. Львів, 2010. Вип. 2 (18). С. 44–64.
9. Левченко І. К. Яків І (1603–1625) та образ королівської влади в Album Amicorum Мішеля ван Меєра // Сторінки історії : зб. наук. пр. 2024. Вип. 58. С. 9–20.
10. Літопис бібліотеки 1921–1966 роки : альбом. Кам'янець-Подільський, 1968. 28 с.
11. Наукова бібліотека в світлинах і документах (1932–2017): 85-річчю наукової бібліотеки присвячується : фотоальбом / Таврійс. держ. агротехнол. ун-т, наук. б-ка ; уклад. О. В. Почепня. Мелітополь, 2018. 96 с.
12. Патик В. В. Альбоми де ля Фліза // Велика українська енциклопедія. Т. 2. Київ : Енциклопед. вид-во, 2020. С. 184–185. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%BE%D0%BC>.
13. Устіннікова О., Палащина Н. Образотворчі видання України (за матеріалами державного бібліографічного покажчика «Літопис образотворчих видань» 2007–2011 рр.) // Вісн. Кн. палати. 2013. № 4. С. 25–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2013_4_9.
14. Фотоальбом бібліотеки // Публічна бібліотека імені Лесі Українки, [м. Київ]. URL: <https://lukl.kyiv.ua/fotoalbom-biblioteki/>.
15. Щеколдіна Н. Альбоми навчальних малюнків іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври (Кужбушки) з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. каталог у 2-х ч. Ч. І: Друкована графіка західноєвропейських шкіл XVI–XVIII століть / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2019. 568 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003841>.
16. Prius. Praesens. Posterius: фотоальбом: до 400-ліття Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка / авт. ідеї М. Доманська ; авт. проекту М. Мануйлова ; фотоматеріал підгот.: М. Білобринь, Н. Дитюк, О. Янів ; авт. післямови В. Кметь. Львів, 2008. 36 с.

УДК 929:75(477.54)Васильківський

КРАЄЗНАВЧІ ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНИКІВ-ІМПРЕСІОНІСТІВ СЛОБОЖАНЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ СЕРГІЯ ВАСИЛЬКІВСЬКОГО

Станичнов Олег Олегович,
старший викладач кафедри живопису
Харківської державної академії дизайну та мистецтв,
orcid.org/0000-0003-0491-2552
м. Харків

***Анотація.** Здійснено огляд національних пейзажів Слобожанщини у творчості художника-імпресіоніста Сергія Васильківського (1854–1917).*

***Ключові слова:** С. І. Васильківський, образотворче краєзнавство, художники-імпресіоністи, Слобожанщина.*

Українські митці кінця XIX – початку XX ст. опанували не тільки академічний живопис, модерн, символізм, але й творчу спадщину імпресіонізму у класичному розумінні цього слова, тим самим долучившись до західноєвропейського руху в мистецтві. Саме друга половина XIX ст. породила новий підхід до зображувального мистецтва. Освальд Шпенглер у своїй найвідомішій праці «Присмерк Європи» зазначав: «Імпресіонізм – це зворотня сторона евклідового світовідчуття. Він намагається якомога далі відійти від мови пластики і наблизитися до мови музики. Освітленим, відбиваючим світло предметам дають впливати на себе не тому, що вони існують, але так, нібито вони не існують "самі по собі". Вони вже не тіла, але резистенції світла у просторі, оманлива щільність яких викривається мазком пензля» [6, с. 61]. Новий час породжував нові форми сприйняття, і, відповідно, зображення. Також художнику хотілося втілити СВОЇ настрій натури, СВОЄ відчуття СВОГО ландшафту, особливого, відмінного від інших – італійських чи французьких. Як зазначила О. Жбанкова: «В Україні імпресіонізм не набув форм самостійної школи. Класичний імпресіонізм, незважаючи на індивідуальну своєрідність кожного з його представників, ніс у собі відбиток єдиного художнього стилю, тих загальних закономірностей, які виявили діапазон його живописних ознак» [3, с. 15].

У Харкові склалася унікальна спільнота художників, представлена такими діячами, як С. Васильківський, П. Левченко, М. Беркос, М. Ткаченко. Ці майстри не виділяли штучно національних особливостей, не займались стилізацією. Національний пейзаж у їх творчості – це увага до специфічних особливостей природи Слобожанщини, характеру рослинності, використання колористичної палітри, яка є пріоритетною в зоровому сприйнятті «слобожанина».

Розглядаючи творчість всесвітньо відомого українського та слобожанського митця Сергія Васильківського, можна відмітити в його творчості зацікавленість побутом та пейзажем рідного краю. 1883 рік для митця став переломним. У цей рік митець здійснив подорож Україною та створив значні полотна, що визначили його подальшу діяльність: «Весна в Україні», «Кам'яна балка», «На околиці» та «Ніч на Дніпрі» (на превеликий жаль, не збереглася), яка принесла велику золоту медаль та фінансування для подальшої творчої діяльності за кордоном. Усі полотна були написані до чіткого правдивого зображення, без сегменту узагальнення, що надає нам можливість зрозуміти побут, одяг та звички мешканців різних частин нашої країни [4].

Серед робіт, по суті, не має чистих пейзажів, Сергія Васильківського більше цікавлять селянські хати, дворики, околиці, хутори, вітряки, побут, а потім їх живописна краса та архітектурна своєрідність, милування переливчастим світлом пейзажу, тонке відчуття нюансів кольору. Цей творчий спадок формує наше враження до романтизованого минулого. Звідси і пошуки відповідного композиційного, колористичного й тонального рішення картин.

З 1900 р. зацікавленість Сергія Васильківського спрямовується на оформлення Полтавського земства за участю Миколи Самокиша, Михайла Беркоса та Михайла Ткаченка. Також у цей час митець створює серію робіт «Українське козацтво», у яких дуже прискіпливо передає одяг, зброю, звички козаків. Подальша зацікавленість митцем темою козацтва створює цілу низку портретів старшини та історичних діячів рідного краю. Основою для цих портретів стають старовинні гравюри та літературні джерела [4].

Різномісна майстерність Сергія Васильківського утворила краєзнавчу базу ілюстративного матеріалу, при цьому не втративши художню цінність творів митця. Дрібні деталі творчості художника створили узагальнений образ України через слобожанський пейзаж.

Список бібліографічних посилань

1. Асеева Н. Ю. Ремінісценції імпресіонізму в українському живописі ХХ ст. // Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. : у 2 кн. / Ін-т проблем сучас. мистецтва. Київ, 2006. Кн. 1. С. 122–161.
2. Денисенко О. Й. Краєвиди Слобожанщини у творчості харківських художників кінця ХІХ – поч. ХХ ст. // Перші Сумцовські читання : тези наук. конф., присвяч. 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1995. С. 37–38.
3. Жбанкова О. Українська модель імпресіонізму // Імпресіонізм і Україна / упоряд. А. Мельник. Київ, 2011. С. 15–19.
4. Сергій Васильківський / авт.-упоряд. Ольга Жбанкова. Київ : Мистецтво, 2017. 208 с.
5. Рибальченко Р. Нищення спадщини Васильківського: до 150-річчя від дня народж. класика укр. мистецтва // Образотвор. мистецтво. 2005. № 1. С. 34–35.
6. Шпенглер О. Падіння Заходу : уривки / пер. В. Рубан // Основа. 1995. № 6. С. 57–150.

УДК 908(477.54)

КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ ХАРКІВЩИНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Сушко Валентина Анатоліївна,
старша наукова співробітниця відділу
«Український етнологічний центр»
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. Максима Рильського НАН України,
кандидат історичних наук, доцент
м. Київ

***Анотація.** Здійснено огляд розвитку краєзнавства в Харківській області з акцентом на КЗ «Харківський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій» Харківської обласної ради як організатора краєзнавчого руху серед учнівської молоді.*

***Ключові слова:** українська ідентичність, історичне краєзнавство, етнографічне краєзнавство, Харківщина.*

Передача культурних традицій – умова існування будь-якої нації та суспільства. В Україні ця функція покладена на освітянську галузь та

культуру. Освіта включає в себе як напрям здобуття певних ступенів освіти як у мережі закладів дошкільної, шкільної, спеціальної та вищої освіти, так і позашкілля. Від початку 1990-х рр. до програми середньої школи включено курс «Харківщинознавство», що має на меті глибше ознайомити молодь з історією рідного краю. Досить широкий вибір освітніх курсів пропонують позашкільні навчальні заклади: історичне та мистецьке краєзнавство, етнографічне та літературне краєзнавство, географія та геологія рідного краю. Навіть у програмах гуртків, спрямованих на дослідження біологічних дисциплін, туризму і спорту, керівники неодмінно висвітлюють історію обраної галузі з акцентом на місцевих видатних особистостях. До 24 лютого 2022 р. активними були екскурсійні подорожі школярів Харківщини Слобожанщиною та іншими регіонами України.

Прикладом вдалої багаторічної праці (з 1951 р.) є робота комунального закладу «Харківський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій» Харківської обласної ради [3], який очолює кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, кавалер ордена княгині Ольги Валентина Андріївна Редіна.

У структурі закладу є туристсько-краєзнавчий відділ, працівники якого в усіх маршрутах закладають культурницьку складову: знайомство не лише з природними, а й з культурними пам'ятками (пам'ятними місцями, музеями – історією краю). Сучасні реалії нашого буття актуалізували участь молоді в грі «Сокіл – Джура», яку організовує та підтримує Харківський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій.

Важливу роль відіграє краєзнавчий відділ, який провадить роботу власних гуртів історико-краєзнавчого, географічного та геологічного профілю. У закладі є унікальний археологічний та геологічний музей, неперевершений етнографічний клас, де міська дитина – «дитина асфальту» – має змогу зрозуміти, як будувалася та виглядала старовинна хата на Слобожанщині. Відділ також скеровує краєзнавчу роботу всієї Харківщини. Конференції історичного спрямування, присвячені подіям бурхливої української історії, геологічні олімпіади, обласні етапи Всеукраїнських акцій, експедицій та інших заходів – усе це організовують працівники цього відділу. З разової, присвяченої черговому ювілею Г. С. Сковороди наукове та філософське зібрання учнів переросло у Всеукраїнську наукову конференцію «Пізнай себе, свій рід, свій нарід»,

яка пройшла навіть в умовах карантину та 2022 року. У лютому 2025 р. вона пройшла вісімнадцятий раз [2].

Повномасштабне вторгнення зовсім унеможливило проведення автобусних екскурсій, які так полюбили школярі та освітяни.

Далеко не всі територіальні громади мають змогу нині утримувати заклади позашкілля, тому Харківський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій знаходить можливість підтримати колег, як-от у випадку з окрасою народної культури не лише Нововодолажчини, Харківщини, а й усієї України – народним художнім фольклорно-етнографічним колективом «Вербиченька» з Нової Водолаги Харківського району (керівники – заслужений працівник культури України, відмінник освіти України, володарка нагрудного знаку «Софія Русова», Почесний громадянин Нововодолажчини Ольга Володимирівна Коваль та відмінник освіти України, володарка нагрудного знаку «Василь Сухомлинський», Почесний громадянин селища Нова Водолага Тетяна Павлівна Коваль).

На жаль, колишня система позашкільної освіти (станції юних туристів, юних техніків та юних біологів; школи мистецтв та музичні школи) ще до часів повномасштабного вторгнення зазнала значного скорочення, адже місцеві громади не завжди мали змогу утримувати заклади. Так, більшість технічних та природничих закладів закрилися (збереглися лише в обласному центрі), проте Центри туризму та краєзнавства учнівської молоді, Центри дитячої та юнацької творчості навіть у сучасних умовах продовжують вести роботу зі школярами.

Позашкільні навчальні заклади мають та втілюють великий потенціал можливостей ознайомлення юнацтва з рідним краєм, його культурою та природою навіть за сучасних воєнних умов.

Список бібліографічних посилань

1. Бондаренко Г. Держава як фактор у процесах національної ідентифікації населення українського порубіжжя // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 7 (10). С. 10–13.
2. XVIII Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». URL: https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2496&Itemid=470.
3. КЗ «Харківський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій» Харківської обласної ради. URL: <https://st.kharkov.ua>.

УДК 027.7:[021.6:355.018-047.32](477.54-25)

АРХІВУВАННЯ ВІЙНИ: ВНЕСОК НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ХНУМГ імені О. М. БЕКЕТОВА У ДОКУМЕНТУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Федяй Світлана Іванівна,
заступниця директора Наукової бібліотеки
Харківського національного університету
міського господарства ім. О. М. Бекетова
м. Харків

***Анотація.** Розглянуто досвід НБ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова з документування воєнних злочинів проти культурної спадщини в умовах повномасштабної війни Росії проти України. Висвітлено втрати, завдані культурній та освітній інфраструктурі Харкова, зокрема руйнування корпусів університету та його бібліотеки. Особливу увагу приділено участі в проєктах документування «Бібліотеки Харківщини в умовах воєнного стану» та Єдиній корпоративній інформаційній базі «Воєнний щоденник ХНУМГ імені О. М. Бекетова».*

***Ключові слова:** документування, культурна спадщина, руйнування інфраструктури, фіксація втрат, бібліотечні ініціативи, Наукова бібліотека, ХНУМГ імені О. М. Бекетова, бібліотеки під час війни, воєнний щоденник, цифрові архіви.*

Повномасштабна війна, розв'язана Росією проти нашої країни, докорінно змінила життя українців. Мільйони людей були змушені залишити свої домівки в пошуках безпечнішого місця для проживання, тоді як інші взяли до рук зброю, щоб захистити рідну землю від ворожої навали. Ті ж, хто залишилися у прифронтових містах, й досі живуть під постійною загрозою обстрілів і бомбардувань. Щодня гинуть не лише воїни ЗСУ, які ціною власного життя героїчно обороняють нашу країну, але й мирні жителі. Значних руйнувань та пошкоджень зазнають житлові будинки, школи, лікарні, університети та інші цивільні об'єкти.

З перших днів вторгнення стало очевидно, що культура й освіта є не другорядними, а цілеспрямованими мішенями агресора. Російська стратегія терору передбачає не лише знищення інфраструктури, а й системне стирання культурної ідентичності через руйнування архітектурних об'єктів, бібліотек, музеїв, закладів освіти. Такі дії мають правові наслідки – вони порушують норми міжнародного гуманітарного

права і можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини проти культурної спадщини. Важливою справою в боротьбі з агресором є донесення правди про російсько-українську війну до свідомості людей мирних країн та збереження пам'яті про героїчну боротьбу нашого народу для нащадків.

Розуміючи важливість збереження достовірної інформації та фіксування результатів як наших втрат, так і результатів неймовірних зусиль для їх подолання, ще з березня 2022 р. співробітники НБ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова розпочали роботу зі збирання та фіксування документальних, інформаційних, фотографічних матеріалів щодо діяльності університету та бібліотеки у воєнний період. Ці напрацювання дали нам змогу долучитися до регіонального корпоративного проєкту «Бібліотеки Харківщини в умовах воєнного стану», координатором якого є ХДНБ ім. В. Г. Короленка за підтримки ХОВ УБА [1].

На сайті цього проєкту в розділах «Бібліотеки закладів вищої освіти Харкова» та «Факти руйнації та пошкодження бібліотек» розміщено матеріали, які я підготувала як автор-укладач [2; 3]. Дописи містять інформацію щодо діяльності нашої бібліотеки з перших днів війни і дотепер. Особлива увага приділяється документуванню ушкоджень, яких зазнали об'єкти університету, приміщення бібліотеки та її фонди, а також роботі з їх відновлення.

З 24 лютого 2022 до березня 2023 р. по об'єктах Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова російські війська нанесли 17 ракетних ударів, більшість з яких – із прямим влучанням. Загалом обстріляно 17 з 21 корпусу освітнього закладу [4].

Пошкоджені приміщення Наукової бібліотеки, розташованої у головному корпусі університету, та 8 її філій у гуртожитках. 17 квітня 2022 р. потужною вибуховою хвилею вибито скло у 56 вікнах книгозбірні. Приміщення інформаційно-бібліографічного відділу постраждало ще і від підтоплення, внаслідок чого було пошкоджено унікальну колекцію краєзнавчої літератури. Внаслідок попадання ракети в будівлю головного корпусу 5 лютого 2023 р. в приміщенні бібліотеки було вибито скло в 31 вікні, а також понівечено унікальні вітражі, створені в 1990–1991 рр. під керівництвом відомого харківського митця, професора, художника монументально-декоративного мистецтва Олександра Федоровича Проніна [2].

Руйнувань також зазнала бібліотека відокремленого структурного підрозділу «Житлово-комунальний фаховий коледж Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова».

21 червня 2022 р. під час чергового ракетного обстрілу будівля коледжу була зруйнована майже на 60% [5].

23 липня 2022 р. під час обстрілу центру Харкова зі ствольної артилерії постраждав головний корпус університету. Вибуховою хвилею та уламками снаряду було пошкоджено майже всі вікна, зону студентського відпочинку, огорожу [6]. Значні ушкодження були нанесені і будівлі колишнього Харківського національного університету будівництва та архітектури, який з січня 2023 р. входить до складу нашого освітнього закладу як Навчально-науковий інститут будівництва та цивільної інженерії. Постраждало також і приміщення бібліотеки, яка розташована в цьому корпусі [7].

5 лютого 2023 р. російська ракета влучила в центральний корпус університету, унаслідок чого було знищено декілька поверхів, пошкоджено лабораторне обладнання, науково-дослідний центр «Мегаполіс». Також постраждав Музейний комплекс ХНУМГ – один із найстаріших музеїв Харкова, створений у 1939 р. [8].

Останніх ушкоджень зазнала будівля Навчально-наукового інституту будівництва та цивільної інженерії в ніч з 25 на 26 лютого 2025 р. під час атаки ударних БпЛА: у вікнах вибито скло та деформовано віконні рами.

Попри всі випробування та надскладні умови воєнного часу, колектив освітнього закладу продовжує працювати та відбудовувати університет і місто. Ще з перших днів руйнувань колектив університету долучився до відновлення своєї альма-матер. Бібліотекарі займалися переміщенням цінного фонду та обладнання книгозбірні у більш безпечні місця, облаштуванням та укріпленням фонду міцною плівкою, очищенням приміщень бібліотеки від вибитого скла, підготовкою до відновлення пошкоджених вікон тощо.

А для того, щоб важливий процес фіксації подій, важливих справ, зусиль і кроків із відновлення університету був організованим і зберігався не тільки в стрічці новин чи на робочих комп'ютерах структурних підрозділів, колективом було прийнято рішення про створення в хмарному середовищі університету Єдиної корпоративної інформаційної бази «Воєнний щоденник ХНУМГ імені О. М. Бекетова» [9].

Цей проєкт має значення не лише для університетської спільноти та міста Харкова, а й для всієї України, адже є справжнім літописом стійкості й незламності бекетовської родини, яка від перших днів війни докладала всіх зусиль, щоб бути максимально потрібною для нашої країни, виявляла

активну громадянську позицію, здатність навчатися і працювати навіть у надзвичайно складних умовах воєнного стану.

За проектом Єдина корпоративна інформаційна база «Воєнний щоденник ХНУМГ імені О. М. Бекетова» має охоплювати період з 24 лютого 2022 р. і до завершення війни. У межах ініціативи також передбачено включення матеріалів про захисників України, тероборонівців, волонтерів з числа співробітників, викладачів, студентів і випускників університету, починаючи з 2014 р. Після завершення проєкту буде видано друковану Книгу літопису справ університету «Воєнний щоденник», до якої увійдуть всі інформаційні сторінки, опубліковані у щоденнику, впорядковані за хронологією та тематичним спрямуванням.

У межах Музейного комплексу університету буде створено виставку, на якій експонуватимуться речі, рукописи, документи, креслення, пошкоджені та врятовані навчальні посібники, конспекти, щоденники та інші матеріали, що допоможе відтворити реалії воєнного часу.

Єдина корпоративна інформаційна база містить тематичні папки з фото-, відео-, та текстовим літописом подій, мистецькими сторінками, малюнками, спогадами, розповідями про колектив університету, його партнерів тощо. Кожен структурний підрозділ університету веде роботи зі збору та фіксування матеріалів, оформлює їх відповідно до обраного зразка та завантажує до спеціально створених папок.

Як відповідальна за роботу над цим проєктом від Наукової бібліотеки, я займаюся збиранням тематичних матеріалів, створенням дописів, фіксуванням та збереженням інформації про діяльність співробітників нашої книгозбірні на єдиній електронній платформі. Наразі в базі розміщено 21 допис від бібліотеки. Це інформаційні матеріали, які висвітлюють діяльність наших співробітників з відновлення університету, збереження книжкового фонду та обладнання книгозбірні, а також спогади бібліотекарів.

Особливу увагу приділено волонтерській діяльності наших колег, які надають посильну допомогу соціально вразливим верствам населення та внутрішньо переміщеним особам, долучаються до роботи волонтерських центрів і громадських організацій, що опікуються потребами військовослужбовців ЗСУ та територіальної оборони, а також працюють над збереженням культурної спадщини України. Юлія Моргун, Юлія Дроговоз, Тетяна Білейчук та Олена Запорожченко неодноразово були відзначені усними та письмовими подяками від українських захисників, а Юлія Моргун отримала Стипендію солідарності у збереженні культурної

спадщини України. Цю ініціативу було засновано загальноєвропейською федерацією асоціацій культури «Європа Ностра» та Фондом світової спадщини у партнерстві з Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту та Штабом порятунку спадщини з метою підтримки тих, хто докладає значних зусиль для обстоювання історичної пам'яті, мистецьких традицій і духовних скарбів нашої країни [10].

Ті самі цінності лягли в основу роботи всього колективу НБ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, для якого участь у фіксації пошкоджень, збиранні візуальних і текстових матеріалів, хронікуванні щоденних подій стала формою професійної та емоційної мобілізації. Робота над «Воєнним щоденником» університету, участь у регіональному проєкті з опису стану бібліотек, створення архівів не лише сприяли збереженню свідчень, але й допомагали колективу підтримувати внутрішню рівновагу в тяжкі часи невизначеності.

Іншим важливим аспектом у роботі з воєнною спадщиною була міжінституційна взаємодія. Участь у спільних платформах, обмін досвідом між бібліотеками, співпраця в межах цифрових архівів сформували простір для спільного осмислення втрат. Документування в такому контексті – це вже не лише технічна чи юридична фіксація руйнувань, а й засіб збереження культурної ідентичності, що зміцнює професійну солідарність і відновлює зв'язки в умовах війни.

Список бібліографічних посилань

1. Бібліотеки Харківщини в умовах воєнного стану : хронологія бібліотечного спротиву / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. URL: <https://sites.google.com/view/kharkiv-libraries-resistance/культурний-спротив-харківщини?authuser=0> (дата звернення: 07.05.2025).

2. Наукова бібліотека Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова / авт.-уклад. Світлана Федяй // Бібліотеки Харківщини в умовах воєнного стану: хронологія бібліотечного спротиву. Бібліотеки закладів вищої освіти Харкова / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. URL: <https://sites.google.com/view/kharkiv-libraries-resistance/місто-герой-харків/бібліотеки-закладів-вищої-освіти-харкова#h.mvi4vn5k3db7> (дата звернення: 07.05.2025).

3. Наукова бібліотека Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова / авт.-уклад. Світлана Федяй // Бібліотеки Харківщини в умовах воєнного стану: хронологія бібліотечного спротиву. Факти руйнації та пошкодження бібліотек / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. URL:

<https://sites.google.com/view/kharkiv-libraries-resistance/факти-руйнації-та-пошкодження-бібліотек/нб-хнумг-ім-о-м-бекетова> (дата звернення: 07.05.2025).

4. Ульянова О., Говина Л. На відновлення пошкодженого обстрілами РФ університету ім. Бекетова у Харкові потрібно понад 55 млн грн // Суспільне : Харків. URL: <https://suspilne.media/365858-na-vidnovlenna-poskodzenogo-obstrilami-rf-universitetu-im-beketova-u-harkovi-potribno-ponad-55-mln-grn/> (дата звернення: 07.05.2025).

5. Черненко А., Данилів О. Противник знову обстріляв Харків: моторошні кадри зруйнованого освітнього закладу // 24 канал. URL: https://24tv.ua/protivnik-znovu-obstrilyav-harkiv-motoroshni-kadri-zruynovanogo_n2042458 (дата звернення: 07.05.2025).

6. Гасвська А., Новосел О. Окупанти РФ 23 липня поцілили у двір Харківського університету міського господарства – фото наслідків // Суспільне : Харків. URL: <https://suspilne.media/263613-okupanti-rf-pocilili-u-dvir-harkivskogo-universitetu-miskogo-gospodarstva-foto-naslidkiv/> (дата звернення: 07.05.2025).

7. Куршацов А. Зруйнований університет будівництва та архітектури // Пам'ятки Харкова : офіц. сайт. URL: <https://hero.kharkiv.ua/korpus-hisi/> (дата звернення: 07.05.2025).

8. Цьомик Г., Мавричев В. Російські ракети влучили в університет і житловий будинок у центрі Харкова : коментарі ректора та мера // Суспільне : Харків. URL: <https://suspilne.media/375701-rosijski-raketi-vlucili-v-universitet-i-zitlovij-budinok-u-centri-harkova-komentari-rektora-ta-mera/> (дата звернення: 07.05.2025).

9. Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова від початку повномасштабної агресії РФ у 2022 році проводить злагоджену роботу по збереженню воєнної історії нашого навчального закладу // Facebook. Харківський національний університет міського господарства імені Бекетова. URL: <https://www.facebook.com/Beketov1922/posts/680983800697010> (опубл.: 10.04.2023; дата звернення: 07.05.2025).

10. Вітання з отриманням Стипендії солідарності у збереженні культурної спадщини України! // Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова : офіц. сайт. URL: <https://www.kname.edu.ua/index.php/5131-вітання-з-отриманням-стипендії-солідарності-у-збереженні-культурної-спадщини-україни> (дата звернення: 07.05.2025).

УДК 027.53:025.2:908:355.01(470:477):027.54-047.37(477.411)НІБУ

**КРАЄЗНАВЧІ ФОНДИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ**

Цінська Марина Василівна,
завідуюча сектором аналізу та методичного супроводу
краєзнавчої бібліотечної діяльності
Національної історичної бібліотеки України
м. Київ

***Анотація.** Про актуальне дослідження Національної історичної бібліотеки України «Краєзнавчі фонди регіональних бібліотек в умовах російсько-української війни». Проаналізовано основні загрози для фондів: фізичні руйнування, недостатнє фінансування, ускладнення процесу евакуації та оцифрування, ризики втрати унікальних документів. Обґрунтовано необхідність перегляду стану краєзнавчих фондів у нових реаліях та визначено дослідницькі завдання, спрямовані на комплексне вивчення їх кількісних і якісних характеристик, джерел поповнення, умов збереження та форм використання. Наведено методiku дослідження, результати якого будуть використані для підготовки аналітичних висновків.*

***Ключові слова:** краєзнавчі фонди, регіональні бібліотеки, російсько-українська війна, дослідження, локальна історія.*

Війна залишає трагічні наслідки в культурному просторі суспільства, руйнуючи матеріальні пам'ятки, зокрема й невідновні скарби бібліотечних зібрань. З 2014 р. бібліотеки Донеччини та Луганщини опинилися перед безпрецедентними викликами, пов'язаними з воєнними діями, а з 2022-го всі українські бібліотеки мусили оперативно реагувати на події війни. Вони зіткнулися з масштабними загрозами: фізичним пошкодженням будівель, порушенням умов зберігання фондів, їхнім частковим чи повним знищенням, викраденням, вимушеною евакуацією унікальних колекцій та ін. Перед обличчям нових викликів бібліотечна спільнота України була змушена адаптувати свою роботу, зосередивши особливу увагу на збереженні головного інформаційного ресурсу бібліотеки – її фонду, який уособлює історичну пам'ять, науковий поступ та інтелектуальну спадщину народу.

У структурі бібліотечного фонду регіональної бібліотеки ключове місце належить краєзнавчому зібранню – унікальному комплексу

документів, присвячених історії, культурі, природі, суспільному й економічному розвитку конкретного регіону. Краєзнавчий фонд забезпечує користувачів інформацією про рідний край, і водночас виконує важливу меморіальну функцію, зберігаючи знання про події, особистостей та процеси, які формують локальну ідентичність.

Краєзнавчі фонди обласних бібліотек України вивчалися фахівцями Національної історичної бібліотеки України (НІБУ) 20 років тому в межах дослідження 2004 року. Було проаналізовано стан, джерела комплектування в період з 1993 до 2002 р. та перспективи розвитку краєзнавчих фондів. Відтоді відбулися значні зміни: еволюціонували підходи до формування фондів, розширилися можливості їх поповнення, а також змінилося саме розуміння ролі краєзнавчих ресурсів у житті суспільства та конкретних громад. Особливо відчутними стали ці зміни в умовах війни, коли зросла суспільна потреба в історичних знаннях, розширився запит на достовірні історичні факти та джерела, а регіональні бібліотеки стали важливими осередками збереження локальної історії. Війна загострила інтерес до історичного коріння, традицій та подій минулого, які допомагають осмислити сучасність і формують національну ідентичність.

Настав час переглянути стан краєзнавчих фондів у нинішніх реаліях, зокрема в контексті викликів, пов'язаних з російсько-українською війною. Перед українськими бібліотеками постало вирішення низки нагальних проблем, таких як фізичне пошкодження приміщень бібліотек, що спричиняє порушення умов зберігання, вихід з ладу систем комунікацій (опалення, вентиляції, електропостачання тощо) і, як наслідок, – ризики втрати фондів або їхнє повне знищення;

- недостатнє фінансування на відновлення. Відновлення зруйнованих або пошкоджених бібліотек вимагає значних коштів, які часто обмежені. Це стосується як відновлення приміщень, так і реставрації документів;

- недостатня система евакуації фондів. Через швидкий розвиток воєнних дій бібліотеки не мали часу або ресурсів для організованого переміщення фондів у безпечні місця;

- ускладнення процесів оцифрування. У багатьох випадках цінні краєзнавчі документи не мають електронних або фізичних копій, що робить їх втрату незворотною;

- зменшення фінансування та обмеженість ресурсів для поповнення фондів новими виданнями;
- реальна загроза втрати історичної пам'яті, оскільки знищення локальних краєзнавчих матеріалів призводить до втрати унікальних свідчень про особливості життя певного краю.

Наразі краєзнавчі фонди регіональних бібліотек відіграють важливу роль: з одного боку, вони продовжують виконувати свою традиційну функцію – збереження і популяризацію локальної спадщини, а з іншого – оперативно акумулюють новітні джерела про перебіг воєнних подій, життя громад в умовах збройного конфлікту, героїзм і втрати місцевих мешканців. Таким чином, вони стають важливими свідченнями сучасної історії України, що формують автентичний, достовірний наратив про війну, спрямований на протидію дезінформації та історичним фальсифікаціям.

Водночас у часи війни краєзнавчі фонди, як носії знань про регіональну ідентичність і самотність, стають надзвичайно вразливими. Через свою документальну цінність вони можуть бути не лише втраченими внаслідок бойових дій чи ворожих ракетних атак, а й цілеспрямовано знищеними окупантами з метою викорінення української культурної присутності на захоплених територіях. Усвідомлюючи особливу важливість цих документних ресурсів, НІБУ 2025 р. ініціювала дослідження з метою зафіксувати сучасний стан краєзнавчих фондів та знайти дієві рішення щодо можливих шляхів їх збереження та оптимізації у теперішніх умовах.

Для досягнення поставленої мети сформовано перелік таких завдань:

1. Проаналізувати кількісні параметри (склад, обсяг) краєзнавчих фондів регіональних бібліотек.
2. Дослідити джерела поповнення краєзнавчих фондів у теперішніх умовах.
3. Висвітлити масштаби руйнувань та характер пошкоджень бібліотечних будівель, що призводить до порушення умов зберігання фондів.
4. З'ясувати умови збереження краєзнавчих ресурсів.
5. Проаналізувати практики створення страхових копій найцінніших краєзнавчих документів.
6. Виявити основні проблеми, що виникають під час роботи з краєзнавчими фондами.
7. Визначити нові форми роботи з краєзнавчими фондами.

8. Сформулювати висновки, спрямовані на оптимізацію роботи з краєзнавчими фондами.

9. Оприлюднити результати дослідження в 36-му випуску бюлетеня «Краєзнавча робота в бібліотеках України» та поширити їх серед професійної спільноти.

У цих обставинах практичне значення дослідження стану краєзнавчих фондів бібліотек полягає в можливості комплексного розуміння проблем, що виникають через організаційні труднощі та загрози війни. Це дослідження дозволяє оцінити та зафіксувати поточний стан краєзнавчих фондів і розробити рекомендації для їх ефективного управління, оптимізації та збереження. Зокрема, важливим напрямом подальшої роботи є перегляд фондів місцевих видань з метою виявлення дублетних примірників, які можуть бути передані тим бібліотекам, що зазнали втрат унаслідок війни.

Під час проведення дослідження було розповсюджено 24 анкети серед бібліотек: 21 ОУНБ (крім Луганської, отримати дані від якої неможливо, адже весь книжковий фонд бібліотеки залишився на окупованій території), а також Одеської національної наукової бібліотеки, ХДНБ ім. В. Г. Короленка та Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки (м. Київ). З об'єктивних причин не вдалося отримати відповіді від Херсонської ОУНБ ім. Олеса Гончара, будівля якої неодноразово зазнавала пошкоджень, а частина фонду втрачена внаслідок руйнувань та мародерства. Загалом було отримано відповіді від 19 установ, що дозволяє вважати вибірку статистично репрезентативною і придатною для аналітичних узагальнень.

Анкетування як основний метод збору інформації дало змогу отримати актуальні дані безпосередньо від учасників дослідження. Розроблена анкета умовно містила декілька логічно пов'язаних розділів: кількісні дані, поповнення, збереження, захист та актуальні форми роботи з краєзнавчим фондом. Крім того, здійснювався моніторинг існуючих досліджень, присвячених функціонуванню бібліотечних фондів в умовах війни. Частково здійснюватиметься порівняльний аналіз показників з дослідженням, проведеним у 2004 році.

Опрацьовані відповіді анкет будуть представлені у вигляді таблиць, графіків і діаграм, що відображатимуть кількісні характеристики краєзнавчих фондів бібліотек. Зокрема буде проаналізовано обсяг краєзнавчого фонду за мовною ознакою та видами видань, визначено частку оцифрованих документів у загальному краєзнавчому фонді кожної

бібліотеки, а також орієнтовні обсяги втрат. Окрема увага приділятиметься масштабам руйнувань і характеру пошкоджень бібліотечних будівель, фактам евакуації краєзнавчих матеріалів, наявному технічному забезпеченню, практикам збереження фондів, а також дієвим заходам, що сприятимуть покращенню роботи з краєзнавчими ресурсами в умовах воєнного стану.

Результати дослідження буде оприлюднено в черговому випуску бюлетеня «Краєзнавча робота в бібліотеках України», вихід якого заплановано на жовтень 2025 року. Сподіваємось, що опубліковані напрацювання стануть корисними для бібліотечних фахівців у підтримці та розвитку вже наявних практик, а також слугуватимуть підґрунтям для подальшого вдосконалення форм і методів роботи з краєзнавчими документними ресурсами.

Отже, Національна історична бібліотека України як методичний центр бібліотечного краєзнавства продовжує виконувати свою місію, системно та послідовно здійснює науково-дослідну роботу, вивчає, аналізує та поширює практичний досвід в напрямі краєзнавчої бібліотечної діяльності.

УДК 027:908(477.74-25)

КРАЄЗНАВСТВО ВОЄННОЇ ДОБИ В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ РОБОТІ ВІДДІЛУ КРАЄЗНАВЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ І БІБЛІОГРАФІЇ ОДЕСЬКОЇ ОУНБ імені М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Черненко Катерина Григорівна,
завідувачка відділу краєзнавства і бібліографії
Одеської обласної універсальної
наукової бібліотеки ім. М. С. Грушевського
м. Одеса

***Анотація.** Висвітлено досвід науково-дослідницької діяльності відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського в умовах повномасштабної війни. Особливу увагу зосереджено на документуванні подій воєнного часу: виданні бібліографічних покажчиків, створення хронік подій на півдні України, фіксації змін у культурному, соціальному та економічному житті регіону. Збиранні свідчень і матеріалів опрацювання місцевої періодики, публікацій у*

соцмережах для формування баз даних про воєнну історію краю. Популяризація краєзнавчих матеріалів: організація книжкових, книжково-періодичних, віртуальних виставок, публічних заходів. Спільні ініціативи у сфері збереження пам'яті та культурної спадщини регіону. Діяльність відділу важлива для підтримки національної ідентичності та культурної самосвідомості.

Ключові слова: краєзнавство, Одеська область, Одеська ОУНБ імені М. С. Грушевського, відділ краєзнавчої літератури і бібліографії, бібліографічні покажчики, виставки, краєзнавчі розвідки, рекомендують читачі, інформаційні ресурси, рубрики.

Документування подій воєнного часу: створення електронного ресурсу «Література про Одеську область» [1], в якому з періодичних видань, що надходять до відділу, окремо створюються відповідні рубрики для формування баз даних про сучасну воєнну історію краю: «Хроніка війни», «Битва за Україну» «Україна в вогні» та «Україно-російська війна», «Воїни, що загинули (Одеська область)». Вони є репозитарієм, тому періодичні видання опрацьовуються і зберігаються на постійній основі. Така меморіалізація є головним завданням відділу краєзнавчої літератури і бібліографії.

Серед друкованих видань, які готує відділ, потрібно зазначити покажчик «Нові книги про Одещину за 2023–2024 роки» [2] та календар «Знаменні і пам'ятні дати Одещини. 2024 рік» [3].

Власний інформаційний ресурс «Одеський краєзнавець» [4] є унікальним. На ньому відображаються культурні заходи, які проводить відділ, розміщуються власні друковані видання, що стосуються історії Одеського регіону. На цій науково-популярній платформі постійно відкриваються нові сторінки: «Краєзнавчі розвідки», «Топоніміка м. Одеси», «Рекомендують читачі», «Хроніка війни». Популярне або корисне публікується в одному місці, наприклад, сторінка з добірками, гайдами, серіями постів або рекомендаціями. Навігація блогу з великою кількістю постів має сторінки з тематичними категоріями або архівами. Це все робиться для зручності читача, збільшення довіри та покращення враження від блогу.

Формування та збереження краєзнавчих фондів. Поповнення здійснюється завдяки дарункам від жителів Одеської області, професійних істориків та краєзнавців. Так, нещодавно до Дня пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років бібліотека отримала актуальні дарунки від завідувача Музею історії політичних репресій 1917–1992 рр., голови Одеського Меморіалу, краєзнавця Ігоря Леонідовича

Комаровського. А це чотири томи безцінного видання «Книги Пам'яті України. Переможці. Одеська область» [5]. Пріоритетним завданням відділу краєзнавчої літератури і бібліографії є оцифрування краєзнавчих матеріалів, збереження цінних джерел для майбутніх поколінь [6].

Створення власного ютуб-каналу «Одеський краєзнавець» [7], який організовує, координує, безпосередньо здійснює краєзнавчу роботу: об'єднує читацькі відгуки на прочитані книги, авторські рецензії і краєзнавчі розвідки. У пріоритеті – історичні, краєзнавчі дослідження.

Краєзнавство воєнної доби – це не лише фіксація численних матеріальних чи інтелектуальних втрат, але й відчутний сплеск уваги до українознавства, регіоназнавства, локальної історії.

Новий феномен сучасності: ми стали більше цікавитись історією своєї країни, свого краю, ми шукаємо та вивчаємо своє коріння. Так, краєзнавче відео «І віднайшли вони «землю обітованну»» [8] за 9 днів набрало більше 1,7 тисяч переглядів! «Німецька балка» Одеського району: цікаві факти і подробиці в краєзнавчій лекції, яку прочитав голова Овідіопольської місцевої організації НСКУ Сергій Агеєнко у відділі краєзнавчої літератури та бібліографії Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського.

Популяризація краєзнавчих матеріалів: організація виставок [9], публічних заходів створення віртуальних проєктів, присвячених подіям війни на Одещині.

Використання новітніх технологій: створення електронних ресурсів, цифрових колекцій та віртуальних виставок для забезпечення доступу до краєзнавчих матеріалів для широкого загалу.

Співпраця з місцевими істориками та іншими науковцями, громадськими організаціями, музеями: спільні ініціативи у сфері збереження пам'яті та культурної спадщини регіону.

«Фізична субота» з доктором фізико-математичних наук, професором Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Олександром Черненком [10] у відділі краєзнавчої літератури і бібліографії, де присутні поринули у світ механіки, електрики та оптики. Захід був приурочений до 160-річчя з часу заснування університету ім. І. І. Мечникова і 150-річчя з часу заснування Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського.

Особлива увага приділяється допомозі молодому поколінню в написанні наукових робіт у МАН та проведенні ними науково-популярних лекцій. У відділі краєзнавчої літератури і бібліографії відбулася дебютна

лекція краєзнавця-початківця, учениці Одеського юридичного ліцею Марини Берчатової «Жінки в історії Одеси: сила криз століття» [11].

Співробітники відділу постійно вдосконалюють свої знання завдяки новим цифровим технологіям, які стають допомогою в підготовці віртуальних виставок, створенні подкастів, веденні блогу, відеопроєктів про історію рідного краю. Використовуються соціальні мережі фейсбук, інстаграм для популяризації краєзнавчих досліджень.

Співпраця бібліотек у краєзнавчій діяльності: з навчальними закладами – спільні дослідницькі проєкти; з місцевими музеями та архівами – обмін інформацією, спільні виставки; з військовими адміністраціями – спільні заходи для увічнення пам'яті загиблих героїв; з громадськими організаціями – краєзнавчі ініціативи та соціальні проєкти.

Психологічна та соціальна підтримка через краєзнавство: організація зустрічей, що допомагають людям осмислити зміни в своєму житті; арттерапія, літературні читання.

Діяльність відділу у воєнний час доводить актуальність і соціальну важливість бібліотечного краєзнавства як інструменту збереження історичної правди, підтримки національної ідентичності та культурної самосвідомості.

Одеська ОУНБ – потужний інформаційний центр сучасності, в якому організація краєзнавчої діяльності у таку складну й нелегку пору не зупинилася, а вдосконалилася й виконує основні завдання роботи бібліотек: підтримку морального духу населення через культурно-просвітницьку діяльність, забезпечення доступу до достовірної краєзнавчої інформації, збереження і популяризацію історичної пам'яті про рідний край, документування подій війни.

Список бібліографічних посилань

1. Література про Одеську область за 2022 рік : наук.-допоміж. бібліогр. покажч. / Одес. обл. універс. наук. б-ка ім. М. С. Грушевського, від. краєзнав. літ. і бібліогр. ; [бібліогр. матеріали підгот. Т. О. Андросова]. Одеса, 2024. 198 с.
2. Нові книги про Одещину за 2023–2024 роки : бібліогр. покажч. / Одес. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Грушевського, від. краєзнав. літ. і бібліогр. ; [підгот. Т. О. Андросова]. Одеса, 2024. 16 с. (Що читати про край ; вип. 20–21).
3. Знаменні і пам'ятні дати Одещини. 2025 рік : календар / Одес. обл. універс. наук. б-ка ім. М. С. Грушевського, від. краєзнав. літ. і бібліогр. ; [підгот. Т. О. Андросова]. Одеса, 2024. 56 с.

4. Одеський краєзнавець : блог відділу краєзнав. літ. і бібліогр. Одес. обл. універс. наук. б-ки ім. М. Грушевського. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com> (дата звернення 10.05.2025).

5. Фонд відділу краєзнавчої літератури поповнився книгами до Дня пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років // Одеський краєзнавець : блог відділу краєзнав. літ. і бібліогр. Одес. обл. універс. наук. б-ки ім. М. Грушевського. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/1939-1945.html> (дата звернення 10.05.2025).

6. Цифрова бібліотека – електронна бібліотека оцифрованих документів історико-культурних фондів бібліотеки // Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. С. Грушевського. URL: <https://biblioteka.od.ua/tsyfrova-biblioteka> (дата звернення 10.05.2025).

7. Одеський краєзнавець : YouTube-канал відділу краєзнав. літ. і бібліогр. Одес. обл. універс. наук. б-ки ім. М. Грушевського. URL: <https://www.youtube.com/@KetЧерненко> (дата звернення 10.05.2025).

8. «І віднайшли вони "землю обітованну"» : (до 220-ї річниці з дати заснування німецьких колоній...) // YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7ckilC7YUwo> (опубл.: 16.04.2025; дата звернення: 10.05.2025)

9. Письменник – ювіляр травня : 125 років від дня народження Юрія Івановича Липи // Одеський краєзнавець : блог відділу краєзнав. літ. і бібліогр. Одес. обл. універс. наук. б-ки ім. М. Грушевського. URL: <http://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/125.html> (дата звернення: 11.05.2025).

10. «Диво-світ очима фізика»: фізична субота у відділі краєзнавчої літератури і бібліографії // Одеський краєзнавець : блог відділу краєзнав. літ. і бібліогр. Одес. обл. універс. наук. б-ки ім. М. Грушевського. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/blog-post.html/> (дата звернення: 10.05.2025).

11. Жінки в історії Одеси: сила крізь століття : лекція Марини Берчатової // Одеський краєзнавець : блог відділу краєзнав. літ. і бібліогр. Одес. обл. універс. наук. б-ки ім. М. Грушевського. URL: https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/blog-post_10.html (дата звернення: 10.05.2025).

УДК 77.03:94]:004.93(477.54-25)

ЦИФРОВИЙ КОНТЕНТ «ХАРКІВ ТА ХГУ "НУА" ПІСЛЯ 24.02.2022 р.»

Чінська Галина Олексіївна,
директорка Центру науково-гуманітарної інформації
Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»
м. Харків

***Анотація.** В умовах повномасштабної війни, яку Російська Федерація веде проти України протягом трьох років, у країні змінилося все: економіка, соціальна сфера, політичне життя, пріоритети. Стан, в якому перебуває країна та особливо прикордонний Харків, накладає відбиток на діяльність освітніх закладів. У Центрі науково-гуманітарної інформації ХГУ «НУА» у воєнну пору з'явився новий напрям діяльності – фіксація та збереження пам'яті про місто, життя харків'ян, відновлення та спротив. Формою реалізації став цифровий контент «Харків та ХГУ "НУА" після 24.02.2022 р.».*

***Ключові слова:** війна, пам'ять, фотодокументи, цифровий контент, світлина.*

Харків потерпає від війни з її перших днів і без жодної перерви. Прифронтове розташування вплинуло на мегаполіс та його жителів. Життя в умовах ненормальності понад тисячу днів – це про Харків.

Місто, його освітні інституції демонструють унікальну антикрихкість. Вони працюють, відновлюються, відбудовуються попри щоденні обстріли. За таких умов сподіватися на системне функціонування, навіть, освітніх закладів важко, що вже казати про позанавчальну інфраструктуру – бібліотеки, науково-дослідні лабораторії, музеї тощо. Серед прикладів намагання функціонувати в умовах ненормальності – Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» (ХГУ «НУА») – перший і поки єдиний в країні науково-навчальний комплекс безперервної освіти, що містить у власній структурі університет, ліцей та дошкільну структуру.

ХГУ «НУА» не припиняв свою діяльність ані на день. Майже одразу після масштабного руйнування в квітні 2022 р. внаслідок ракетного обстрілу одного з навчальних корпусів освітня та науково-дослідна робота не переривалася.

Однією зі структур ХГУ «НУА», яка дозволяє забезпечувати «точки опори», є Центр науково-гуманітарної інформації. За безпосередньої участі центру реалізуються два науково-дослідні проєкти: збір, аналіз наративів [2], які відображають зміни в освітній практиці воєнної доби; започаткування та широка популяризація колекції фотодокументів та матеріалів «Харків та ХГУ "НУА" після 24.02.2022 р.» [3].

Цифровий контент «Харків та ХГУ "НУА" після 24.02.2022 р.» – колекція світлин, яку збирає центр практично з перших днів війни. Авторами фото є викладачі, співробітники та студенти академії. Колекція інформує про життя міста і містян в умовах ненормальності, про спротив, допомогу, жагу перемоги через фотографії, через бачення подій людьми, що з першого дня і досі перебувають в Харкові, спостерігають те, що відбувається, тримаються та докладають зусиль щодо відновлення міста. Тому світлини не тільки про втрату навчальних аудиторій або робочих місць, це фотографії про руйнування життя, майбутнього, наукового та професійного становлення.

Фотоконтент є потужним джерелом інформації, що фіксує події прифронтового міста, відображає силу духу харків'ян, адже всі вже знають: Харків – залізобетон. Звичайні люди через власне сприйняття передають своє ставлення до подій, що відбуваються, демонструють впевненість, мужність, громадянську позицію. Культурна цінність колекції світлин з кожним днем буде тільки зростати, бо фотофіксація здійснюється практично щодня, щомісяця. Така історизація подій допоможе уникнути міфологізації, перекручень, надати жителям зарубіжжя уявлення про реальне життя реального міста в умовах нереальної події, що засуджена світовою спільнотою, – війни.

Широкий доступ до контенту забезпечує універсальна онлайн-дошка «Харків та академія після 24.02.22 = Kharkiv and the academy after 24.02.22» [3] та розділ у цифровому репозиторії ХГУ «НУА» [1].

Аналогів проєкту в Україні немає. Жодне місто поки що не оприлюднило фотофіксацію життя великого міста в умовах війни ХХІ ст. Колекція не є завершеною, вона постійно поповнюється, а її авторами стають не професійні митці, а герої-містяни, що боронять місто та надихають його на життя.

Суспільна цінність результатів проєкту: привернути увагу до проблем з відновлення освітнього процесу в Харкові, будівництва достатньої кількості підземних освітніх закладів, створення достатньої кількості сховищ у навчальних закладах, а також донести до світової

спільноти моральну та емоційну складову життя прифронтового міста, яке щодня зазнає обстрілів. Головний результат – реальний внесок у досягнення миру через спонукання світової спільноти до системної допомоги Україні.

Після завершення війни до Харкова не тільки повертатимуться його жителі, але й переміщене населення з інших областей та регіонів (через побудову науково-індустріальних парків, розвиток освіти тощо). Збільшення населення, безумовно, дозволить масштабувати й діяльність проекту, провести його науковий аналіз та розповсюдження результатів.

До третьої річниці з початку повномасштабної агресії РФ проти України центр реалізує проєкт – виставковий марафон «Харків: 3 роки в умовах ненормальності». Його мета – засобами фотографії донести до європейської спільноти правду про війну та ідею необхідності об'єднання всіх можливих зусиль для найскорішого досягнення миру в Україні.

Станом на травень 2025 р. уже були проведені виставки у Франції, Австрії, Німеччині, Люксембурзі, Польщі. Вони не мають масового характеру, а кількість їх відвідувачів коливається від 30–40 до 100–150 осіб. Та, виходячи з відгуків відвідувачів і ЗМІ, можна сподіватися, що мета буде досягнута.

Так, виставку в Нормандії відвідав Паскаль Аллізар, сенатор та віцепрезидент комітету Сенату з питань закордонних справ, оборони та збройних сил та мер міста Кальвіль. На виставку звернули увагу ЗМІ, інформацію про її проведення було опубліковано в трьох місцевих виданнях.

Війна, яка триває, – це новий важкий досвід для всіх українців. Ніхто не має досвіду забезпечення «нормальності в умовах ненормальності», саме тому Центр науково-гуманітарної інформації ХГУ «НУА» намагається не тільки фіксувати події та зберігати документи, але й забезпечувати комунікацію, транслювати традиції, будувати діалогові містки, проводити наукові розвідки в межах своєї компетенції. Така діяльність не дозволяє повернутися до того, як було раніше. Війна знищила такі можливості. Але повертати нормальність, допомагати країні та місту, підтримувати людей і зберігати навчальний заклад – це можливо.

Список бібліографічних посилань

1. Електронний архів Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua>.
2. Освіта під час війни: погляд зсередини (практики, роздуми, емоції) / ред. К. В. Астахова, К. Г. Михайльова та ін. Харків, 2022. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/2333>.
3. Kharkiv and the academy after 24.02.22. URL: <https://padlet.com/chokolad19/kharkiv-and-the-academy-after-24-02-22-311zkgawzh1ligf>.

УДК 39:069.5-027.551]:719(477)

АМАТОРСЬКЕ ЗІБРАННЯ ЕТНОПРЕДМЕТІВ – ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Шпорт Ганна Михайлівна,
начальниця відділу етнографії
Центру українських студій та краєзнавства
ім. академіка П. Т. Тронька
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
кандидат історичних наук
м. Харків

Анотація. Про актуальну в сучасній вітчизняній етнографії/етнології тему виявлення, наукового опрацювання й сприяння збереженню етнографічної спадщини шляхом створення аматорських зібрань.

Предмети приватного колекціонування можуть бути досить різноманітні: численна гончарна продукція, вироби з дерева або лози, тканинні вироби, ляльки-мотанки, писанки (авторські роботи) тощо. Подібні аматорські колекції нерідко жертвуються власниками чи їхніми нащадками відповідним державним або приватним осередкам культури, стають частиною, а то й основою майбутніх етнологічних експозицій.

На конкретному прикладі розглянуто, яким чином створювалося досліджуване нами аматорське зібрання, з яких етнопредметів, дамо його стисло характеристику, порекомендуємо, як перетворити в колекцію та окреслимо його можливу подальшу участь.

Ключові слова: етнопредмети, приватне зібрання, колекціонування, етнологічна експозиція, культурна спадщина України.

Зазначимо, що досліджень, де б розглядалися ті чи інші місцеве аматорські етнозібрання, практично немає. І це зрозуміло. Тож ми використали деяку загальну літературу зі збиральництва (теорію), тому що подібне зібрання є першим кроком до створення майбутньої етноколекції.

Серед вітчизняних авторів – Борис Олексійович Платонов. Свої лекції з колекціонування культурних цінностей він починає з визначення самого поняття колекціонування [3, с. 17–18, 43], його відміни від звичайного зібрання [3, с. 43, 81], дає загальний огляд напрямків колекціонування [3, с. 17–26] та виділяє основні принципи складання колекцій [3, с. 43–55]. Важливо, що Платонов акцентує увагу насамперед на специфіці створення кожної колекції, де домінантну роль відіграє особистість збирача, особливо, коли колекціонер – початківець у цій справі [3, с. 57–58].

Публікація Євгенії Кононенко, наукової співробітниці Українського центру культурних досліджень (м. Київ), цікава тим, що авторка задається питанням: «де ж межа між накопиченням певних предметів, котрих просто хочеться мати якомога більше, і власне колекціонуванням?» [2, с. 307] та вказує на суттєву різницю між ними [2, с. 311]. До того ж, на думку авторки, мало хто з дослідників звертає увагу на культурно-психологічні аспекти самого процесу колекціонування [2, с. 315, 316].

Для висвітлення заявленої теми ми скористалися етнопредметами з приватного зібрання, люб'язно наданого Валентиною Михайлівною Бугай, вчителькою образотворчого мистецтва, жителькою міста Дергачі (Харківщина). Ця колекція досить строката, тож йдеться не про цілеспрямований пошук переважно однорідних предметів, які мають наукову, історичну або художню цінність. «Колекціонер колекціонує об'єкти, які йому пропонує розмаїте життя» [2, с. 316]. І в нашому випадку це дійсно так.

Ідея створення приватного етнозібрання з'явилася у Валентини Михайлівни, коли побачила, «як поступово стали зникати унікальні вироби: рушники, вишиванки, серветки, підзори тощо. Тож виникло бажання їх збирати, зберігати, експонувати, фахово розповідати про них учням, їхнім батькам, друзям, знайомим», – ділилася з нами спогадами В. Бугай.

Цю добру справу було започатковано в 1995 році. Спочатку збиральниця звернулася за допомогою до своїх родичів. «Першу жіночу сорочку подарувала моя бабуса, мешканка Каплунівки, що на Харківщині, – розповідала Валентина. – Вона вміла дуже гарно шити й

вишивати, чому навчила й своїх онучок». Згодом надійшов дарунок від тітки чоловіка Валентини Михайлівни. Це була чоловіча вишиванка з домотканого полотна.

Славу вишивальниці серед місцевих майстринь мала також свекруха Валентини, Олександра Єрмолаївна, яка перейняла мистецтво вишивання в своєї матері, Горпини Сидорівни. Саме три чоловічі сорочки роботи Горпини Сидорівни поповнили це зібрання. Одну сорочку носив син Горпини Сидорівни, Олександр, а дві інші призначалися внукам – Віктору (чоловік В. Бугай) та Юрію.

«Потім, – згадує Валентина Михайлівна, – мені почали дарувати учні, колеги, знайомі, які вже знали про мій "вишивальний та в'язальний задум": вишиванки, рушники, серветки, підзори, вишиті наволочки, декоративні накидки до подушок тощо. Перший виріб-дарунок запам'ятався назавжди – це була вишита серветка та рушник від учениці Валентини Іваненко (1995 р.). Серед дарунків 1996 року виділялися підзор святковий і серветка "Дерево життя", вишиті свекрухою та її матір'ю, Горпиною Сидорівною».

До цієї доброї справи одразу ж приєдналися колеги Валентини, серед яких однією з перших була вчителька математики та фізики Г. М. Ключник. Її майстерні вишивальні композиції для декору подушок і святкова серветка «Букет квітів» поповнили досліджуване нами приватне етнозібрання.

Рідні та знайомі Валентини Михайлівни, а це вже молодше покоління, також допомагають збільшувати колекцію кількісно та якісно. Так, коли народилася онука Аня, то її хрещений батько «зразу ж подарував хрещениці дитячу сорочечку (вишиванку)». А зовсім недавно, за словами аматорки, її скарбничку поповнив двома вишиванками син Володимир, який нині мешкає з сім'єю в Чорногорії.

Треба пам'ятати, що кожний початківець-колекціонер керується не тільки принципом «хочу», а й особистими фінансовими можливостями. Дійсно, будь-яке етнозібрання поповнюється не лише за рахунок подарованого. Серед цієї колекції знаходимо речі, придбані родиною Бугай за власні кошти. Так, чотири вишиванки – 2 чоловічі та 2 жіночі – до сімейної дати (ювілею чоловіка Віктора) куплені через інтернет у майстрині з Івано-Франківщини. Валентині Михайлівні подобаються її вироби самим моделюванням речей, вдалим поєднанням орнаментальних композицій, техніками вишивки, кольоровою гамою ниток.

Заслугує нашої поваги й бажання В. М. Бугай також допомогти своїм рідним у придбанні вишиванок: у планах – купівля вишитих сорочок для внучки Ані та невістки Євгенії. Автор цих виробів (пошиття та вишивка) – колишня учениця Валентини Михайлівни, Ірина Сачук, мешканка Володимира-Волинського. Її роботи вже знайшли своїх покупців у Польщі, США, Канаді. Крім вишивки, Ірина фахово моделює одяг, вишиває атласною стрічкою, плете унікальне мереживо.

Зібрання В. Бугай включає предмети (вишиванки, рушники, підзори, вишиті накидки до подушок, декоративні серветки тощо), датовані різними роками. Серед речей домінують українські вишиванки як традиційні, так і сучасні, авторські. Вони складають майже половину досліджуваного нами етнозібрання. Найдавніша сорочка належала бабусі В. Бугай, уже згаданій мешканці села Каплунівка. Виріб виготовлений з домотканого лляного полотна ще її матір'ю, а бабуся вишила його власноруч до свого весілля у 1910 р. Поєднання заплочі червоного і чорного кольорів створює дивовижну атмосферу свята, тож одягали цю сорочку потім лише у свята. Між іншим, бабуся Тетяна називала виріб не «вишиванкою», а тільки «вишіваною сорочкою».

Інша святкова вишиванка, що датується кінцем ХІХ – початком ХХ ст., належала жительці с. Уди (Харківщина). Вона також виготовлена з домотканого лляного полотна й вишита її власницею. Ошатний рослинний орнамент виробу дійсно створює атмосферу справжнього свята.

Звичайно, у зібранні також представлені чоловічі сорочки. Наприклад, вишиванка дядька Валентини, яка призначалася для повсякдення, була виготовлена з фабричного батистового полотна, декорована геометричним орнаментом, із застебнутою на потаємні гудзики пазухою.

Наступна за надходженням до колекції чоловіча сорочка належала свекру В. Бугай, а вишивала його дружина, Олександра. Виріб, датований кінцем 50-х рр. ХХ ст., теж виготовлений з фабричного полотна, має багату вишивку коричневої, червоної, жовтої, зеленої, синьої та чорної гами. Поєднання таких кольорів муліне з технікою вишивки хрестиком давало можливість носити вишиванку і в свята, і в будні.

Більш сучасні дві сорочки, як зразок повсякденного вбрання, були вишиті для своїх синів свекрухою Валентини Михайлівни. Полотном виступав ситець, техніка вишивки – хрестик (нитки муліне сірого, синього, червоного, коричневого та жовтого кольорів).

Інші вишиті сорочки (зразки машинної вишивки) з аматорського зібрання В. Бугай є недавнього надходження, вони виготовлені в західних регіонах України. Ці вишиванки характеризують сучасну етномоду в Україні і, звичайно, відображують естетичні етносмаки родини Бугай.

До речі, вишиванки з приватного зібрання В. М. Бугай досить затребувані. Їх одягають учні на День вишиванки, у них виступають на обласних військово-патріотичних конкурсах, шкільних флешмобах-фестивалях, на відкритих уроках, інших місцевих та обласних заходах.

Окрасою цього етнозібрання звичайно є рушники, цікаві своєю неповторністю, зразками місцевого колориту, техніками виконання. Вони вже також відомі учням, колегам, знайомим Валентини Михайлівни за численними культурними імпрезами. Згідно з датуванням, розпочнемо з весільного рушника, виготовленого ще з домотканого лляного полотна. Це дарунок свекрухи В. Бугай, що був вишитий ще її матір'ю, мешканкою Дергачів (Харківщина) до свого весілля (1910 р.). Майстриня зобразила «дерево життя» у вигляді вазона, двох пар птахів, а внизу стилізована під нескінченність квітуча гілка з ягодами та листям калини.

Продовжує декоративну серію рушник, виготовлений вже з фабричної тканини – ситцю. У 50–70-ті роки минулого століття цей вид тканини був досить поширеним завдяки зручності в роботі і як порівняно дешевий. Колишній власник виробу – вчителька біології та праці Л. Щербак, колега В. Бугай. Рушник вишила її свекруха, органічно поєднавши гладь з вирізуванням. Таким рушником могли прикрашати ікони, сімейні портрети.

Наступний виріб з цього приватного етнозібрання також святкового призначення – дарунок від сім'ї Іваненків. Родинний рушник виготовлений з домотканого лляного полотна. Простий, на перший погляд, візерунок – різнокольорові смужки – створює атмосферу гостинності. Традиційно таким рушником зустрічали гостей.

Кожна господиня намагалася зробити свою оселю затишною. Крім рушників, належна увага приділялася постільній білизні. Так, в етнозібранні зберігається підзор святковий – ще одна авторська робота свекрухи Л. Щербак. Таким підзором прикрашали на свята ліжко. Інший підзор дещо унікальний, вив'язаний гачком (рослинний орнамент), він підкреслював атмосферу свята. Це дарунок Валентині Михайлівні від її учениці Т. Попової. Підзор – результат роботи майстерних рук її бабусі.

Неможливо уявити собі українське ліжко без подушок (це було більш типовим для сільської місцевості та невеликих містечок). В етнозібранні В. Бугай представлені декілька декоративних накидок на подушки. Автором однієї з них є О. Чипила, мешканка Дергачів. Вишита композиція, на якій зображене стилізоване гніздо з троянд та журавлина пара – символ вірного кохання та родини, досить гармонійно вписана у тло й передає атмосферу добра, спокою. Інша декоративна накидка, святкова, надійшла до етнозібрання від колеги – вчительки фізики Г. Ключник. На фабричному лляному полотні на чорному фоні вишиті стилізовані троянди.

На завершення розглянемо декоративні серветки, якими раніше господині прикрашали тумбочки, столики, етажерки, дивани тощо (дарунки від учениці В. Іваненко та колеги Валентини Михайлівни Г. Ключник). Такі авторські роботи можна й зараз побачити в окремих оселях, особливо у сільській місцевості, у поєднанні з вив'язаними гачком аналогічними виробами. Вони часто декоровані вишитими стилізованими квітами (мальви, іриси, лілії тощо).

Звичайно, що будь-яке зібрання не є чимось сталим. Воно поповнюється новими предметами, однак його єдність все ж таки зберігається. Валентина Михайлівна підкреслює, що є предмети, які не мають на сьогодні особливої художньої або наукової цінності, проте цікаві їй своїм орнаментальним сюжетом, поєднанням кольорової гами, тобто вона «...керується лише власними естетичними, емоційними, патріотичними або іншими мотивами, ...задовольняє вимоги саме свого "Я"» [3, с. 43, 57–58].

Як видно, суто етнографічна, здебільшого місцева складова присутня в аматорському зібранні В. М. Бугай. На його прикладі бачимо нагальну необхідність тісного поєднання самих речей з інформацією та знаннями про них. Дійсно, навіть просте зібрання не є звичайним набором речей: аматор-збирач отримує дані про попереднє «життя» придбаних предметів, їхніх колишніх власників. Інша справа, настільки така інформація є достатньо повною, щоб слугувати джерелом для наукового опрацювання того чи іншого етнопредмету, а в подальшому всього зібрання.

Тож, дослуховуючись до наших наукових рекомендацій, В. Бугай розпочала роботу з виявлення нової та більш детальної інформації про зібрані речі та подальші надходження, адже «серйозна колекція вимагає від її збирача серйозних знань предмета, і він змушений стати знавцем

предмета, можливо навіть на рівні науковця» [3, с. 43]. А наявність значної кількості вишиванок у зібранні потребує детального ознайомлення з рекомендованим нами дослідженням відомої етнографині Віри Юхимівни Білецької про вишиті сорочки різних регіонів України [1]. Оскільки в колекції майже всі предмети вишиті, ми запропонували Валентині Михайлівні звернутися також до загальних наукових праць з вишивання, скориставшись доступною електронною бібліотекою «Культура України».

Нині В. Бугай планує не тільки подальше поповнення зібрання переважно традиційними речами, а й поступове наукове опрацювання придбаних предметів, фіксацію відповідної інформації про них. За нашими рекомендаціями вже розпочато роботу зі створення карткового та електронного каталогів, до яких першими було внесено інформацію про вишиванки – улюблене вбрання родини Бугай. Почалося опрацювання тематичної науково-популярної та фахової літератури, заплановано відновлення консультацій у спеціалістів-етнографів і краєзнавців. Тим самим закладаються дієві основи для перетворення цього зібрання у справжню колекцію, про що мріє власниця. Звичайно, для становлення цього зібрання як колекції, ще необхідно провести досить велику підготовчу роботу, проте немає сумніву, що Валентина Михайлівна з цим впорається, адже їй у цій нелегкій, але такій важливій справі допомагають небайдужі люди.

Потрібно взяти до уваги і той факт, що класична колекція не передбачає утилітарного, практичного призначення (тобто не для носіння з тієї чи іншої нагоди), а більша частина наявного зібрання постійно використовується під час проведення різних місцевих культурних заходів. Також постає надважливе питання подальшої долі речей, їх відповідного зберігання (дотримання норм, умов, правил) й можливої реставрації.

Ми не знаємо достеменно, якою буде подальша доля цього аматорського зібрання (дещо як дарунок уже передане нам до відділу етнографії Центру українських студій та краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька ХНУ ім. В. Н. Каразіна), однак ступінь значимості подібних етнозібрань важко переоцінити. Це є вагомим внеском у вітчизняну етноспадщину, у багату культурним розмаїттям скарбничку України.

Список бібліографічних посилань

1. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології : зб. пр., присвяч. пам'яті В. Гнатюка / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові ; [упоряд. С. Колесса]. Львів, 1929. Т. 21–22. Ч. 1. С. 43–109.
2. Кононенко Є. Колекціонування // Нариси української популярної культури. Київ, 1998. С. 307–317.
3. Платонов Б. О. Колекціонування культурних цінностей : курс лекцій. Київ, 2016. 108 с. : іл.

УДК 94(477.54)

ПОВЕРНЕНІ З НЕБУТТЯ. ДО 20-РІЧЧЯ ПУБЛІКАЦІЇ ПЕРШОЇ КНИГИ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ. ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ»

Шуйський Ігор Володимирович,
голова Регіональної комісії з реабілітації
жертв політичних репресій
при Харківській обласній військовій адміністрації,
провідний науковий редактор Комунального підприємства
«Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради,
доктор філософії в галузі історії,
почесний член Національної спілки краєзнавців України
м. Харків

***Анотація.** «Реабілітовані історією. Харківська область» – складова частина всеукраїнської багатотомної науково-документальної серії книг, що є першою спробою системного висвітлення теми політичних репресій комуністичної тоталітарної влади. Харківський том серії складається з книг, побудованих за єдиною структурою. У презентованій 2005 року першій частині першої книги закладено основні принципи, за якими були підготовлені та готуються наступні видання з цієї серії.*

***Ключові слова:** реабілітація, історія України, політичні репресії, Харківська область.*

Книги «Реабілітовані історією. Харківська область» є складовою частиною науково-документальної серії «Реабілітовані історією», що не має аналогів у світовій практиці. Мета цього проекту полягає в поверненні

народу України незаслужено забутих імен мільйонів наших співвітчизників, які у 1917–1991 рр. стали жертвами політичних репресій, публічно реабілітувати, оприлюднити імена репресованих співвітчизників, вшанувати пам'ять видатних українців – державних, політичних і військових діячів, науковців, літераторів, майстрів культури та спорту.

Реалізація цього наукового проєкту стала можливою завдяки набуттю Україною незалежності. Його ініціаторами виступили Національна академія наук України, Служба безпеки України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське культурно-просвітницьке товариство «Меморіал» ім. Василя Стуса, обласні державні адміністрації, до яких після заснування згодом приєднався Інститут національної пам'яті України.

Видання є першою спробою системного висвітлення теми, яка тривалий час була під забороною радянської влади. Завдяки серії «Реабілітовані історією» до наукового обігу долучені виявлені в архівах розсекречені документи, які висвітлюють генезис тоталітаризму в Україні. Їх унікальність полягає ще й в тому, що великий пласт документальних фондів через події Другої світової війни назавжди був втрачений. Дослідження архівних кримінальних справ дозволило відновити забуті сторінки історії Харківщини міжвоєнного періоду.

Книги «Реабілітовані історією. Харківська область» є непересічною сторінкою в дослідженні історії краю, збереженні та відновленні історичної пам'яті, своєрідним меморіалом нашим реабілітованим землякам. Зважаючи на те, що Харків до 24 червня 1934 р. був столицею Української СРР, на Харківщині у 1920–1930-ті рр. було репресовано майже всю державну і творчу еліту радянської України. Розташовані в столиці вищі органи влади, по суті, представництва і провідники колоніальної політики московського центру в Україні, затверджували доленосні для українців рішення про впровадження на державному рівні кампаній «чисток» населення, проведення надзвичайних господарчих заходів, які призвели до штучного голоду-геноциду, про боротьбу з українським націоналізмом тощо.

У Харкові відбулися показові політичні судові процеси. Тисячі колишніх харків'ян, які пройшли через горнило ГУЛАГу, тривалий час були позбавлені права повернутися до обласного центру. У книзі «Реабілітовані історією. Харківська область» подані біографічні нариси про видатних харків'ян, репресованих з політичних мотивів, відомих

учених, державних і культурних діячів, які назавжди були насильно розлучені з рідним містом.

У травні 2005 р. у залі Харківського обласного Палацу дитячої та юнацької творчості за участі громадськості, українських науковців, архівістів, музейників, бібліографів, краєзнавців відбулася презентація першої книги «Реабілітовані історією. Харківська область». Завдяки тематичній виставці, підготовленій співробітницями відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка ХДНБ ім. В.Г. Короленка, присутні ознайомилися з присвяченими історії політичних репресій науковими, документальними та публіцистичними творами, серед яких гідне місце нині займають книги серії «Реабілітовані історією».

Перша книга, що складається з двох частин, заклала основи, якими надалі керувалися співробітники редакційно-видавничої групи. Їх зусиллями з 1993 р. був опрацьований колосальний масив архівних документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Харківської області. У процесі археографічних досліджень були уточнені та описані місця поховань жертв політичного терору. Вперше складені списки імен загиблих, таємно розстріляних і похованих на закритих «спецоб'єктах» – нині добре відомій харків'янам території Парку Пам'яті, Українсько-польському меморіалі жертвам тоталітаризму в Лісопарку м. Харкова. Ця інформація постійно оновлюється співробітниками комунального підприємства «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради і публікується в нових книгах тому.

Усі з нині опублікованих чотирьох книг (у семи частинах) мають усталену структуру. Вони починаються зі вступної статті про перебіг політичних репресій на Харківщині у відповідних хронологічних межах. У розділі «Мовою документів» наведено виявлені 183 унікальні документи партійних і державних радянських органів: накази, циркуляри, інструкції ВУЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ СРСР; особисті документи репресованих; спогади політв'язнів та свідків репресій тощо.

Окремим розділом за абеткою подані біографічні довідки харків'ян – жертв політичних репресій. Загальний обсяг мартирологу вже опублікованих книг складає понад 32 тисячі довідок. Розділ «Біографічні нариси» включає 49 опублікованих оповідей про найбільш відомих земляків. Загалом видані книги нараховують понад п'ять тисяч фізичних сторінок.

Кожна нова книга була репрезентована громадськості з метою відновлення історичної пам'яті та збереження культурного надбання України. Видання привертає увагу читачів енциклопедичним характером багатотомної праці, дозволяє неупередженими очима сучасників побачити приховані сторінки минулого, усвідомити причини такого трагічного явища, як політичні репресії, закріпити фундамент сталого правового суспільства.

Плідна робота з підготовки книг серії була нагло перервана подіями прямої російської агресії проти нашої держави. На початку війни колективу закладу вдалося зберегти напрацьовані протягом років напруженої роботи матеріали. Осмислення історичних подій з позицій сьогодення відкриває аспекти нових досліджень минулого.

Публікація науково-документального видання «Реабілітовані історією» сприяє становленню європейської правової держави, розвитку громадянського суспільства і правової свідомості громадян. Популяризації демократичних цінностей та утвердженню прав кожної особи і відкидає повернення тоталітаризму, що набуло болючого змісту в умовах російсько-української війни.

УДК 930.2:050.9(477.54)''1862/1917''

ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ КНИЖОК І КАЛЕНДАРІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1862–1917 рр.): ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Янкул Олексій Миколайович,
провідний фахівець Центру українських студій
та краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
доктор філософії з історії та археології
м. Харків

***Анотація.** Про дослідження пам'ятних книжок і календарів другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі харківських видань. Автором, спираючись на власний досвід вивчення цього сегменту періодики, зроблено стислий огляд сучасної історіографії, виокремлено певні особливості роботи з ними. Зокрема, звертається увага на комплексний підхід при опрацюванні подібних збірників, а також на те,*

яким чином можливе найбільш повне розкриття їх інформаційного потенціалу. Також окреслено перспективи подальших досліджень цих історичних джерел.

Ключові слова: Харків, Харківський губернський статистичний комітет, «Пам'ятна книжка Харківської губернії», «Харківський календар», періодичні видання, історичні джерела, краєзнавство.

Пам'ятні книжки і календарі Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. є цінним джерелом з історії нашого регіону означеного періоду. Вони видавалися Харківським губернським статистичним комітетом (ГСК) у період з 1862 до 1917 р. і містили в собі матеріали статистичного, довідкового, науково-популярного характеру тощо. Подібні видання були в кожній губернії тогочасної Російської імперії і стали масовим явищем після реформи ГСК у 1860 р., коли губернії фактично зобов'язали укладати подібні статистико-інформаційні збірники.

Автор статті також зробив певний внесок у вивчення теми, пов'язаної зокрема з «Пам'ятною книжкою Харківської губернії» і «Харківським календарем». Результати цього дослідження знайшли відображення у низці публікацій [11–14 та ін.]. Утім, розробка цієї теми триває, тому вважаємо за доцільне поділитися власним досвідом щодо її вивчення та окреслити перспективи подальших досліджень.

Історіографія, пов'язана з вивченням губернських пам'ятних книжок і календарів, наразі є доволі неширокою. Відповідно, проблемне поле, присвячене таким виданням, наразі лише формується і нині здебільшого складається з характеристики структури різних подібних збірників, розкриття їх інформаційного потенціалу, дослідження певних питань, пов'язаних з комплексним дослідженням (найчастіше це відсутність в бібліотеках та інших книгосховищах окремих номерів) тощо. Автором також докладено зусиль для розширення проблемного поля з вивченні пам'ятних книжок і календарів на прикладі харківських випусків, зокрема шляхом розгляду окремих матеріалів з них (статистичних даних, окремих науково-популярних публікацій, реклами тощо), а також напрацювання методики роботи при дослідженні цього виду періодики.

Сучасні українські розвідки складають окремі публікації, присвячені вивченню таких видань у різних регіонах. Серед українських дослідників, які займалися подібною тематикою, можна назвати Г. Дідусенко, О. Лянсберга, Е. Локтіонова, Ю. Ястремську та ін. Зазначимо, що більшість зі вказаних авторів є бібліотекарями. Так, Г. Дідусенко

займалася висвітленням пам'ятних книжок Полтавської губернії. У своїх публікаціях [3; 4] нею зроблено загальний огляд цих видань, показано їх структуру, основні розділи, звернено увагу на відмінності в різних номерах, зокрема оформлення певних випусків, що є одним із компонентів, на який нами також звернено увагу при дослідженні харківських зразків. У статті «Цінне джерело історичної пам'яті нації» вона зазначає: «Особлива краєзнавча цінність цих джерел полягає в тому, що вони надають можливість отримати оригінальні [...] історичні свідчення, не спотворені пізнішими виправленнями». Авторка також зауважує, що, незважаючи на свою унікальність, ці видання є ще недостатньо використаними та мало дослідженими [4, с. 19]. Вона також звертає увагу на історико-краєзнавчі матеріали в пам'ятних книжках Полтавської губернії [4, с. 21–22]. Такі публікації також зустрічаються в харківських виданнях, тому ця інформація є цінною для певного порівняння.

О. Лянсберг у статті «З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії» також звертає увагу на структуру цих видань та її особливості, але серед іншого й на відділ рекламних оголошень (також розглядалося нами на прикладі харківських). Крім того, авторка звертає увагу на історичну особливість свого регіону, зокрема, що частина його земель входила до 1918 р. до різних повітів, а тому при використанні пам'ятних книжок варто звертати увагу не лише на ті, що входили до складу Херсонської губернії, а й до Таврійської. Короткий огляд подібних видань останньої також наведено [7, с. 28].

Е. Локтіонов у публікації «Пам'ятні книжки – різновид книжкової продукції (на прикладі Таврійської губернії)» зосереджується на діяльності ГСК зі створення таких видань. Як й інші вищенаведені автори, звертається, до історії створення та функціонування установи. Також він звертає увагу на структуру пам'ятних книжок Таврійської губернії, зокрема її відсутність у випусках на 1908, 1910 і 1911 рр., а також хаотичність розміщення у них розділів [6, с. 27].

Ю. Ястремська у публікації «Про роботу з пам'ятними книжками губерній України в Державній історичній бібліотеці України» поділилася досвідом укладання бібліографічного покажчика по пам'ятних книжках і календарях українських губерній. Вона акцентувала увагу на низці труднощів (здебільшого це стосується бібліографічного опису), з якими зіштовхнулася під час дослідження, а також з відсутністю багатьох випусків цих видань у бібліотеках [15]. Приклади подібних публікацій, в

яких проаналізовано різні пам'ятні книги та календарі, можна продовжити. Майже всі вони висвітлюють певні регіональні особливості цих джерел, описують їх структуру тощо.

Крім того, існує комплексний бібліографічний покажчик «Пам'ятні книжки губерній та областей Російської імперії (1833–1917)», виданий у 2008 р. (укл. Н. М. Балацька, О. І. Раздорський) [2]. Інформацію в ньому структуровано по губерніях, зокрема це дає змогу простежити, з якою періодичністю ці збірники видавалися в різних регіонах. Також можна навести окремі бібліографічні покажчики, що стосуються пам'ятних книжок саме українських губерній, що входили того часу до складу Російської імперії. Зокрема, відоме видання щодо пам'ятних книжок Херсонської губернії [8].

Окремі аспекти діяльності Харківського ГСК розглядалися в публікаціях місцевих дослідників. Зокрема, Н. В. Аксьонова досліджувала етнографічну діяльність установи [1], а В. С. Романовський зосередив увагу на виданнях, які публікувалися комітетом [10], а також їх пам'яткознавчій діяльності [9].

У цій публікації ми зосередили увагу на основних моментах, пов'язаних з особливостями вивчення пам'ятних книжок і календарів Харківської губернії. Загальна методика роботи з цими джерелами була запропонована нами раніше, тому докладно зупинятися на ній не будемо [14, с. 176–181; 16]. Однак вважаємо за необхідне акцентувати увагу на певних моментах, які, у зв'язку з продовженням розробки теми, потребують додаткового розкриття. Можливо, вони стануть в нагоді іншим дослідникам, які займаються подібною проблематикою.

Отже, почнемо з того, що автори розвідок про пам'ятні книжки і календарі відзначають недостатнє використання науковцями і краєзнавцями цих джерел. Зокрема, історик М. Г. Казьмирчук зауважує: «Попри наявність цілого комплексу цих опублікованих джерел у бібліотеках України, вони залишаються ще досі недостатньо використаними і недослідженими. Науковці лише зрідка звертаються до них при висвітленні певних проблем» [5, с. 24]. Попри те, що стаття М. Г. Казьмирчука датована 2009 р., нині, у 2025 році, ситуація не надто змінилася. Ми можемо висунути декілька припущень, чому так відбувається. На нашу думку, однією з причин низького використання цих джерел є їхня назва. «Пам'ятна книжка» може асоціюватися в дослідників, наприклад, як книга з певними корисними порадами (на кшталт щодо різних повсякденних справ) або ж як певне видання меморіального

характеру, чи щось подібне. Назва «календар» так само може сприйматися як видання з інформацією, що стосується певних днів (наприклад, святкових) і з різними корисними щоденними порадами, як це зазвичай буває. Утім, це не так. Календарі і пам'ятні книжки губерній містять як суто довідкову, так і статистичну, науково-популярну та іншу інформацію.

Тут постає наступне проблемне поле, через яке можлива недооцінка «Пам'ятної книжки Харківської губернії» і «Харківського календаря» як історичних джерел. Збірники подібного типу доволі часто класифікують як «довідкове видання». Утім (принаймні у випадку Харківської губернії), це не зовсім так. Деякі випуски цих видань дійсно можна віднести до довідкових (особливо ті, які видавалися у 1900-х рр.), але якщо (і треба) розглядати їх у комплексі, то ми побачимо, що ці видання містять різноманітні матеріали, і відповідно, виконують одразу декілька функцій: інформаційно-довідкову, просвітницьку (в основному завдяки науково-популярним статтям та іншим матеріалам), а також поєднують в собі елементи статистичного видання, журналу, альманаху, науково-популярного збірника тощо. Докладно це питання вже висвітлювалося автором, зокрема було запропоновано визначити такий вид періодичних видань, як «статистико-інформаційні збірники» [14, с. 39–51]. На нашу думку, це виглядає більш конкретно і точніше відображає специфіку цих історичних джерел.

Працюючи з цим видом періодичного видання, на нашу думку, варто розкривати його інформаційний потенціал на прикладі окремо взятих рубрик чи підрозділів. Приміром, можна окремо розглянути статистичні таблиці з певного питання, якщо є можливість, то провести співставлення з іншими статистичними джерелами, як-то міськими. Зазначимо, що у 1890-х рр. у Харкові з'явився міський статистичний відділ, який міг створювати ГСК своєрідну конкуренцію, бо вони також збирали статистичні дані по місту. Відповідно, ці цифри від різних установ потребують порівняння. Крім того, окремі публікації можна присвячувати різним звітам, рекламі, аналізувати науково-популярні матеріали тощо, тобто повністю розкрити той потенціал, який дають ці збірники, давши їм загальну характеристику, не можна. Це потрібно лише на початкових етапах, щоб поінформувати дослідників, що саме міститься в таких виданнях.

Так само не бажано розглядати окремі з цих збірників, треба підходити до їх вивчення комплексно. Окремо можна зупинитися лише на

певних випусках пам'ятних книжок і календарів Харківської губернії, у яких є матеріали, що більше не повторювалися (наприклад, рубрика «Видатні уродженці і діячі Харківської губернії», яка була надрукована у «Харківських календарях» на 1884–1886 рр., а також у першому випуску «Харківського збірника» за 1887 р., що був додатком до «Календаря»). Справа в тому, що з часом у цих збірниках одна й та сама інформація могла подаватися по-різному. Наприклад, статистичні таблиці з того чи іншого питання могли бути в одних випусках загальними, а в інших – розбитими за певними критеріями (приміром, щодо населення в одних випусках могла просто подаватися як кількість осіб чоловічої і жіночої статі, то в інших ці самі дані поділялися окремо за віросповіданнями, станами тощо). Особливо це стосується демографічних матеріалів.

До того ж, варто звертати увагу на їх оформлення, оскільки часто зустрічаються випадки зміни в їхньому візуальному поданні (наприклад, щось з часом виділялося жирним шрифтом, курсивом, писалося з нового рядка тощо). Це може дати нам певне розуміння щодо вдосконалення або, навпаки, «застою» не лише в друкарській справі, а й в роботі Харківського ГСК, що мав відповідати й за зручність навігації в збірнику. Ще одним таким прикладом змін у візуальному оформленні цих видань є їх обкладинки – їх оформлення змінювалося майже щороку. На початку 1870-х рр. це були гравюри з різними видами Харкова, потім – годинники, які показували час у різних містах планети. Пізніше обкладинки стали більш академічними та оформлялися за допомогою різноманітних візерункових рамок та віньєток. На одному з випусків «Харківського календаря» (а саме на 1881 рік) на обкладинці містилися герби різних міст губернії: зокрема Харкова та Харківського повіту (тоді він був єдиний, по центру обкладинки), а навколо – герби повітових міст: Богодухова, Валок, Вовчанська, Змієва, Ізюма, Куп'янська, Лебедина, Старобільська, Сум та Охтирки. На нашу думку, таке розмаїття в оформленні обкладинок мало на меті привернути увагу читачів до видання (хоча, зважаючи на наклад у 2500 примірників у 1880-х рр., воно користувалося популярністю) і збільшувало його цінність для майбутніх колекціонерів.

При роботі з пам'ятними книжками і календарями варто звертати увагу й на укладачів, і взагалі на склад ГСК (зазвичай дані про них містилися в розділі «Адрес-календар»), адже це безпосередньо впливало на якість збірника та поданих у ньому матеріалів. У випадку з виданнями Харківської губернії секретарями місцевого ГСК були

випускники або вихованці університету (наприклад, Я. Я. Голяховський, О. Й. Подвисоцький, П. С. Єфименко та ін.), а до укладання окремих розділів у збірниках залучалися університетські професори (приміром, геолог Н. Д. Борисяк, зоолог О. В. Чернай, історик О. П. Зернін та ін.). Ймовірно, саме завдяки наявності в місті університету й участі його представників у роботі ГСК, місцеві видання виходили друком значно довший період часу, на відміну від багатьох інших губерній.

Ми окреслили лише деякі моменти, пов'язані з особливостями вивчення пам'ятних книжок і календарів. Дослідження продовжується, тому можна визначити певні перспективи роботи у цьому напрямку. Вивчення цього виду періодики є важливим з огляду на потребу у максимальному розкритті його потенціалу як історичного джерела, й, відповідно, залучення більш широкого кола дослідників до цієї справи. Зокрема, було б непогано, якби було досліджено подібні видання кожного регіону України. Це дасть змогу провести їх співставлення (для початку – загальне) і розширити проблемне поле історіографії з цієї тематики. Також це створить можливість створення дискусійної панелі для дослідників і збільшить використання таких видань у наукових працях тощо. Для цього потрібна популяризація подібних видань, яка можлива, зокрема, шляхом створення окремих спецкурсів для студентів-істориків (можливе їх залучення до написання курсових і дипломних робіт, присвячених цим виданням або окремим матеріалам з них), проведення публічних лекцій для істориків, краєзнавців-аматорів, бібліотекарів тощо. Ці збірники є унікальними для своїх регіонів, оскільки в них здебільшого міститься інформація, що відображає місцеві особливості розвитку, тому потребують більш детального вивчення. Вони можуть бути корисними також при міждисциплінарному підході до їх дослідження, зокрема джерелознавчого та книгознавчого. Ця публікація не є останньою з питань вивчення пам'ятних книжок і календарів, ми продовжуємо наші пошуки і закликаємо приєднатися до них інших дослідників.

Список бібліографічних посилань

1. Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2012. № 1006. Вип. 15. С. 62–69.

2. Балацкая Н. М., Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917) : свод. каталог-репертуар. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. 645 с.
3. Дідусенко Г. А. Пам'ятні книги як унікальне історичне джерело пізнання минулого Полтавщини (за фондами Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського) // Бібліотека закладу вищої освіти в умовах трансформаційних змін: відкрита наука, відкритий доступ, цифрова педагогіка : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 20–21 верес. 2018 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2018. С. 59–65.
4. Дідусенко Г. Цінне джерело історичної пам'яті нації // Бібл. форум: історія, теорія і практика. 2019. № 2. С. 19–22.
5. Казьмирчук М. Специфіка «пам'ятних книжок» у відображенні соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2009. Вип. 97. С. 24–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2009_97_8 (дата звернення: 30.04.2025 р.).
6. Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии) // Праці Центру пам'яткознавства. Київ, 2013. Вип. 23. С. 20–30. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence> (дата звернення: 30.04.2025 р.).
7. Лянсберг О. З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії // Бібл. планета. 2006. № 1. С. 26–28.
8. Пам'ятні книжки Херсонської губернії : бібліогр. огляд і покаж. / Херсон. обл. універс. наук. б-ка ім. Олеса Гончара. Херсон, 2004. 42 с.
9. Романовський В. С. Значення досліджень Харківського губернського статистичного комітету для пам'яткознавства // Зб. Харків. іст.-філол. т-ва. Харків, 2005. Т. 11. С. 23–42.
10. Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання // Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р. Репр. вид., відтвор. 1887 р. Харків, 2009. Вип. 1. С. 5–29.
11. Янкул О. М. До питання про точність губернської статистики у світлі даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р. (на матеріалах Харківської губернії) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. С. 145–146.
12. Янкул О. М. Біографічні матеріали на сторінках «Харьковского сборника» (1887–1898 рр.): історико-джерелознавчий аспект // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 56. С. 102–109.
13. Янкул О. М. Статистика шлюбів у Харківській губернії за 1867–1912 рр. у відображенні видання «Харківський календар» // Тези доповідей учасників ХХІХ Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» (18 квіт. 2025 р.). Харків, 2025. С. 52–54.

14. Янкул О. М. «Харьковский календарь» (1869–1917 pp.) як історичне та історіографічне джерело : дис. ... д-ра філософії : 032 – історія та археологія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. 253 с. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/iankul-dysertatsia.pdf> (дата звернення: 30.04.2025 р.).

15. Ястремська Ю. Про роботу з пам'ятними книжками губерній України в Державній історичній бібліотеці України // Бібл. планета. 1998. № 1. С. 26–28.

16. Yankul O. Methodology of the Complex Analysis of Statistical-Information Collections (Exemplified by «Kharkiv Calendar», 1869–1917): Study Experience [Електронний ресурс] // 8th International e-Conference on Studies in Humanities and Social Sciences. 2022. Р. 73–84. URL: <https://centerprode.com/conferences/8IeCSHSS/coas.e-conf.08.05073u.pdf> (дата звернення: 30.04.2025 р.).

Наукове видання

**Регіональні розвідки:
історичні тенденції та сучасні виклики**

Матеріали краєзнавчої толоки / круглого столу
до 100-річчя проведення у Харкові
Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції

м. Харків, 28 травня 2025 року

Редактор *Алла Миколук*

Формат 60×90/8. Ум. друк. арк. 18,75. Обл.-вид. арк. 8,4.
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
пров. Короленка, 18, м. Харків, 61003, Україна
E-mail: info@korolenko.kharkov.com